

સંખ્યાતા

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

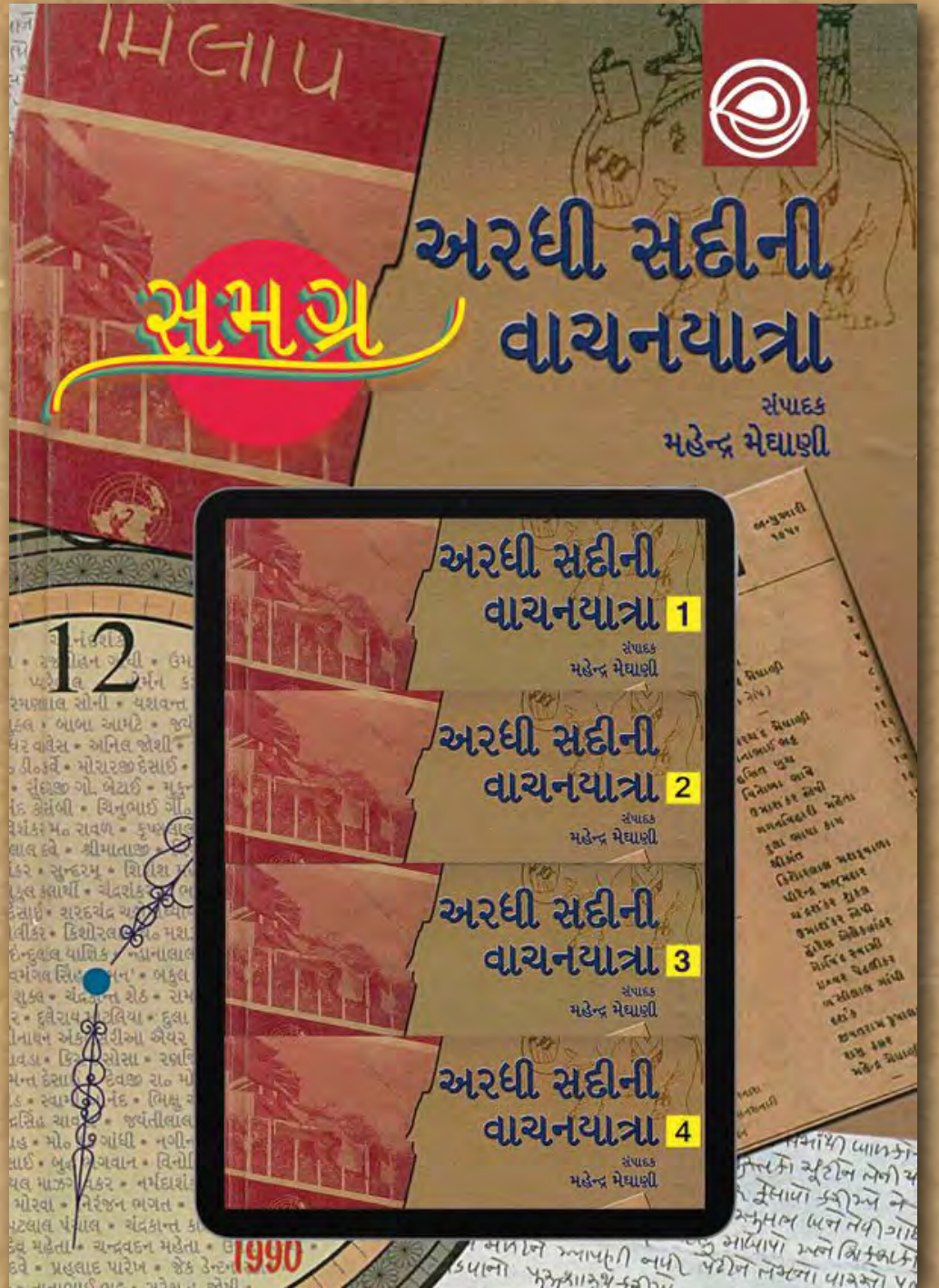
સંપાદક : રમણ સોની

વર્ષ ૧૦

સળંગ અંક ૫૫

ઓગસ્ટ ૨૦૨૨

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

એકત્ર-સંયોજક: અનંત રાઠોડ • email : anantrathod@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન , ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ઠ મ

સંચયન ૫૫ ❀ ઓગસ્ટ ૨૦૨૨

સંપાદકનું કથન ❀ અકાદેમી પુરસ્કારો : અભિનંદન ❀ રમણ સોની

વાર્તા ❀ ત્રણ લઘુકથાઓ ❀ મોહનલાલ પટેલ

કવિતા ❀ ગુજરાતી કવિઓને ધાકધમકી ❀ ચંદ્રકાન્ત શાહ

નિબંધ ❀ નિચુલ ❀ પ્રદીપ સંઘવી

બાળકવિતા ❀ બે બાળકાવ્યો ❀ ઉમાશંકર જોશી

નાટ્ય-અંશ ❀ દ્રૌપદીસ્વયંવર ❀ નર્મદ

મધ્યકાલીન સાહિત્ય ❀ વ્યાસ વલ્લભનું મહાભારત ❀ રાજેશ પંડ્યા

કવિતા ❀ સળગતી હવાઓ ❀ સરૂપ ધ્રુવ

હાસ્ય ❀ બા-નો રેડિયો ❀ કિશોર વ્યાસ

વક્તવ્ય-અનુવાદ ❀ વાત સાહિત્યની ❀ ગાઓ શિન્ગજિયાન અનુ. દીપક ધોળક્રિયા

કાવ્ય અને અનુવાદ ❀ મૃત્યુ ❀ હેરોલ્ડ પિન્ટર, અનુ. અદમ ટંકારવી

❀ સ્મરણાંજલિ ❀

❀ 'એકત્ર'નો ગ્રંથ-ગુલાલ ❀

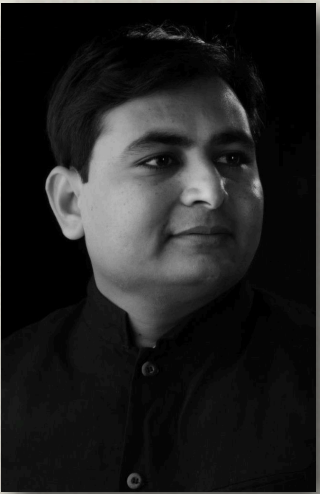
સંપાદકનું
કથન

સાહિત્ય અકાદેમીના પુરસ્કારો માટે અભિનંદન

ભારતીય સાહિત્ય અકાદેમી(દિલ્હી)એ ૨૦૨૨ના વર્ષના બે મહત્વના પુરસ્કારો જાહેર કર્યા એમાં, આપણા આનંદની વાત એ છે કે, ગુજરાતીમાં ‘યુવા સાહિત્યકાર પુરસ્કાર’ ભરત ખેનીને તથા ‘બાળસાહિત્ય પુરસ્કાર’ કિરીટ ગોસ્વામીને મળે છે.

બન્ને લેખકમિત્રોને અભિનંદન!

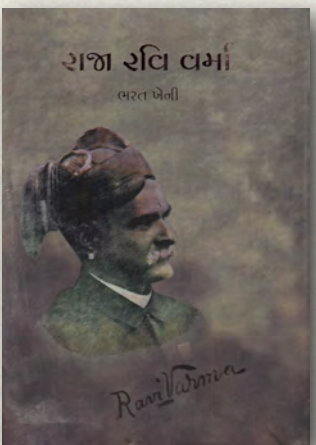
○

ભરત ખેની(જ. પરવડી, ભાવનગર, ૧૯૮૭) એટલે ઉત્સાહી અને સ્ફૂર્તિવાળા પણ કર્મઠ લેખક-અધ્યાપક. આણંદની એન એસ પટેલ કોલેજના ‘ફોક એન્ડ ઇન્ડિજિનસ સ્ટડીઝ’માં અધ્યાપક તરીકે એમનું મહત્વનું ઘડતર થયેલું –એ અંતર્ગત ઘણા કાર્યક્રમોમાં ને લોક-કલા ને સાહિત્યના સામયિક ‘કંઠસંપદા’ના સંપાદનમાં સંકળાઈને એમણે દષ્ટિ-શક્તિ વિકસાવ્યાં. હાલ એ દાહોદ પાસેના એક અંતરિયાળ વિસ્તાર ગરબાડાની કોલેજમાં ગુજરાતી શીખવે છે ને વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરકતા પૂરી પાડે છે.

એમનાં કાવ્યો વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થાય છે – એમાં એમનાં કેટલાંક અરૂઢ-વિશિષ્ટ ગીતોએ વધુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી એ પછી પણ એ સ્વાધ્યાયરત રહ્યા – વિવેચન-અધ્યયનના લેખો પ્રગટ કર્યા, મધ્યકાલીન સાહિત્ય-સંપાદનો આદર્યાં. ડૉ. ભરત ખેનીનું, ખૂબ ચીવટ ને પરિશ્રમપૂર્વક કરેલું સૌથી ધ્યાનપાત્ર કામ એ તો ખ્યાત ચિત્રકળાકાર રાજા રવિવર્માનું, એમની અનેક ચિત્રકૃતિઓને સમાવતું, જીવનચરિત્ર – જેની ઘણી સમીક્ષાઓ થઈ અને જેને, આ પૂર્વે હમણાં જ, નર્મદ ચંદ્રક પણ એનાયત થયો.

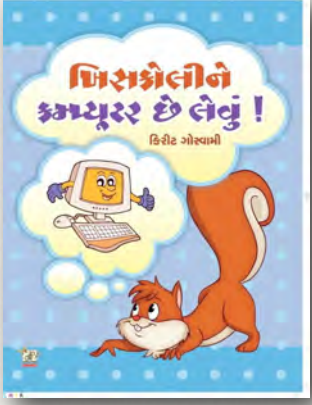
○

કિરીટ ગોસ્વામી(જ. જામનગર, ૧૯૭૫) વર્ષોથી એક સર્જનશીલ ભાષા-શિક્ષક રહ્યા છે – જામનગરમાં ભણાવતાંભણાવતાં જ એ અનેક (૧૨૦ જેટલી) શાળાઓનાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બાળ-કવિતા-વાર્તા-પઠન વગેરેના તાજગીવાળા ને પ્રોત્સાહક કાર્યક્રમો આપતા રહ્યા છે. એકાધિક વાર એમને ઉત્તમ ને શ્રેષ્ઠ શિક્ષકના અવોર્ડ મળ્યા છે.

બાળકવિતા ને વાર્તાના સર્જક તરીકે એ વર્ષોથી લેખનરત છે. અકાદમી-પુરસ્કૃત ‘ખિસકોલીને કમ્પ્યુટર છે લેવું’ એ સિવાય એમના બીજા પાંચ બાળકાવ્ય સંગ્રહો, અને એટલા જ બાળ-કિશોર-વાર્તાસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. એ પુસ્તકોને પરિષદ વગેરે સાહિત્યસંસ્થાઓ પુરસ્કૃત કરેલાં છે ને શાળા પાઠ્ય પુસ્તકોમાં એમની કૃતિઓ પસંદગી પામતી રહી છે.

○

આ બંને લેખકોને આપણે અભિનંદન સાથે શુભેચ્છા આપીએ કે એ હજુ સર્જન-વિવેચનનાં નવાં શિખરો ચડે – અવોર્ડ આગળ જ પરિણતિ આવતી નથી, ન આવવી જોઈએ.

રમારુપસોમી

[ભરત ખેની bharatkheni46@gmail.com
કિરીટ ગોસ્વામી kiritgoswami34@gmail.com]

૧. અવોર્ડ

કાન્તુભાઈના અવસાનનો કશો શોક નહોતો. બેસણા વખતે કાન્તુભાઈનો મોટો દીકરો કીર્તિ લાગણી વ્યક્ત કરનારને કહેતો : ‘ઘણાં સુખ અને સમૃદ્ધિ જોઈ-માણીને બાપુજી નેવું વર્ષે દેવ થયા, એમના મરણનો શોક ન હોય.’

કાન્તુભાઈનાં પત્ની શોભાબહેન પણ બેસવા આવેલાંઓ સાથે સ્વસ્થતા દાખવીને અગાઉની જેમ હસતાં, બોલતાં અને વાતો કરતાં હતાં.

બેસવા આવનાર બંધ થયાં અને બધું થાળે પડીને રોજનો વ્યવહાર રાખેતા મુજબનો થયો એ પછી એક દિવસ શોભાબહેને મોટા દીકરાને કહ્યું : ‘કીર્તિભાઈ, તારા બાપુની ચીજવસ્તુઓનું જે કરવાનું હોય તે સમજીને કરીએ. એમનાં પુસ્તકો, ફાઇલો, કાગળ-પત્તર, એમને મળેલી ભેટ-સોગાદો...આવું ઘણું બધું છે. એ ઠેકાણે કરવું પડશે ને? તારા બાપુને કામનું હોય કે નકામું હોય બધું સંઘરી રાખવાની આદત હતી.’

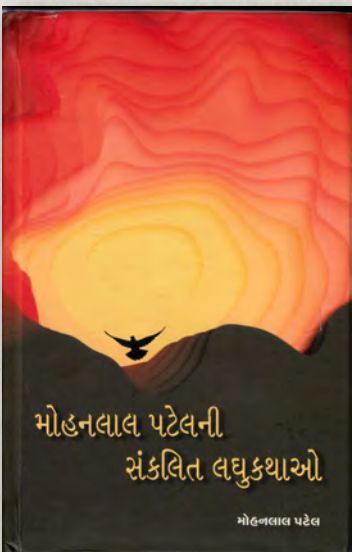
આટલું બોલી, જરા અટકીને એમણે આગળ ચલાવ્યું : ‘એમનાં બધાં પુસ્તકો યુનિવર્સિટીમાં આપવાનાં છે એ એમણે મને કહ્યું હતું... એમની ફાઇલોનું એકએક પાનું તું જોઈ લેજે, જરૂરી હોય તેટલું રાખીને બીજું બાળી નાખીશું. એમના ઉપર આવેલા કાગળો પણ એમણે થપ્પીબંધ રાખી મૂક્યા છે. એ શું કરવાના? બાળી મૂકીશું...’

કામ શરૂ થયું. વચેટ દીકરાએ એક માળિયું ખોલીને કહ્યું : ‘આનું શું કરવાનું છે?’

એકાએક ચમકી ઊઠ્યાં હોય એમ શોભાબહેન દીકરાએ ધરી રાખેલી વસ્તુ તરફ જોઈ રહ્યાં.

દીકરો એક નાનકડા સ્ટેન્ડ ઉપર જડેલી ચાંદીની એક ગોળ પ્લેટ શોભાબહેન સામે ધરી રહ્યો હતો. આ કાન્તુભાઈને મળેલા ‘જ્ઞાન-ભાસ્કર’ અવોર્ડનું પ્રતીક હતું.

શોભાબહેન આ પ્રતીક તરફ વિહ્વળ અને વિસ્ફારિત આંખે જોઈ રહ્યાં.

થોડી ક્ષણો સુધી આ સ્થિતિમાં રહ્યા પછી શોભાબહેન એકાએક બે હથેળીઓમાં મોં છુપાવીને રડી પડ્યાં.

દીકરાઓને આમાં કંઈ સમજાયું નહીં.

ક્યાંથી સમજાય? આ અવોર્ડના પ્રતીકના સ્થાન વિશે કાન્તુભાઈ અને શોભાબહેન વચ્ચે ઉગ્ર બોલાચાલી થઈ હતી. કાન્તુભાઈ એને ડ્રોઈંગરૂમના શોકેસમાં મૂકવા માગતા હતા જ્યારે મોટા દીકરાએ એને માળિયામાં મૂકી દીધું હતું. શોભાબહેને મોટા દીકરાના પગલાને વાજબી ગણાવતાં કહ્યું હતું : ‘એને ડ્રોઈંગરૂમના શોકેસમાં મૂકીએ તો થોડાં રમકડાં ત્યાંથી કાઢી નાખવાં પડે. રમકડાં શોકેસની શોભા છે. આપણા ઘેર આવનારાં સૌ એ જોઈને રાજી થાય છે. તમારી આ ચીજ જોઈને કોણ રાજી થવાનું હતું? એમાં તમારા સિવાય બીજા કોને રસ હોય?’

આ પછી થોડી ઉગ્ર જીભાજોડી થઈ અને અંતે કાન્તુભાઈ ગંભીર થઈ ગયા હતા.

આ પછી ભારતપ્રસિદ્ધ એક સાહિત્ય અવોર્ડ કાન્તુભાઈને મળ્યાની જાહેરાત થઈ પણ કાન્તુભાઈએ એનો અસ્વીકાર કર્યો હતો.....

શોભાબહેનને એકાએક રડી પડતાં જોઈ દીકરાઓએ પૂછ્યું : ‘શું થયું બા, આમ એકાએક?’

૨. સ્પર્શ

સાંજના રશ અવર્સમાં આ રસ્તા ઉપર ટ્રાફિકનું ભારે પ્રેશર રહે છે. વાહનોની અતૂટ વણઝાર જ જાણે! એ રસ્તો ઓળંગવા માગતો હતો, પણ અંધ હોવાને કારણે અધીર થઈને ફૂટપાથની ધાર ઉપર ઊભો રહ્યો હતો.

ક્યાંય સુધી એ ઊભો જ રહ્યો હોત, પણ કોઈ હાથ એના કાંડા પર ચંપાયો. એ સમજી ગયો કે એ હાથ એની મદદ માટે જ આવ્યો છે. એને લાગ્યું કે એ હાથ રુક્ષ નથી, મૃદુ છે. વળી એક એક કદમને તોલી માપીને પોતાને ખેંચી રહેલા એ હાથ ઉપર બંગડીઓ હોવાનો એને અહેસાસ થયો. એને પૂરી ખાતરી થઈ ગઈ કે કોઈ સ્ત્રી એની મદદે આવી છે. સ્ત્રી નહીં, કોઈ અલ્લડ યુવતી જ!

એને થયું. એક વખત જો પોતાનાં આંગળાં એ હાથને સ્પર્શી લે તો એની ઉંમરની ખબર પડે. મન બોલી ઊઠ્યું : ‘અરે, સ્પર્શનીય ક્યાં જરૂર છે? એના વસ્ત્રમાંથી જે મઘમઘાટ નીકળી રહ્યો છે એ એની ઉંમરની ચાડી ખાય છે! વીસથી વધારે ન હોય.’

એ ઈચ્છતો હતો અનંતકાળ સુધી આ રસ્તો ઓળંગવાનું કામ ચાલ્યા કરે...એના જીવનમાં કોઈ યુવતીના હાથની આ પહેલી પકડ હતી. હા, હા, સ્પર્શ પણ પહેલો જ!

કેવો મધુર અનુભવ હતો! એક સાથે એના ચિત્તનાં બધાં દ્વાર ખૂલી ગયાં. એ સ્પર્શ ત્વચાનાં છિદ્રોમાં પ્રવેશીને રુધિરમાં ફરવા લાગ્યો. આખું શરીર ઉષ્ણતા ધારણ કરી રહ્યું.

પણ રસ્તો તો ઝટ પૂરો થઈ ગયો! ફૂટપાથ આવતાં જ પેલી પકડ છૂટી ગઈ. આભાર માનવાના બહાના હેઠળ એ પેલી યુવતીના બંને હાથ પકડી લેવા ઈચ્છતો હતો. પણ હવે શું? હાથ છૂટી ગયો હતો. એણે કહ્યું : ‘આભાર. મારા માટે તમારે તકલીફ લેવી પડી.’

‘તકલીફ શાની? એ તો ફરજ હતી!’ આટલા શબ્દો પછી બોલનું અસ્તિત્વ જાણે હવામાં ઓગળી ગયું.

કોઈના અવાજને રૂપાની ઘંટડીના અવાજ સાથે સરખાવવાની વાત તો એણે સાંભળી હતી. આજે એની પ્રતીતિ એને થઈ. એને થયું , આ અવાજ પણ ઉંમરની ચાડી ક્યાં નથી ખાતો? યુવાનીથી ફાટ ફાટ થતું વીસમું વર્ષ જ જાણે!

એ ચાલતો રહ્યો. એના કરતાં એનું ચિત્ત વધારે ચાલી રહ્યું હતું. ચાર રસ્તા આવતાં એણે વળાંક લીધો. હવે ટ્રાફિકનું દબાણ ઘટ્યું હતું. મોકળાશ વધી હતી. થોડા અંતર પછી તો એનો પરિચિત વિસ્તાર આવ્યો.

અહીં પણ એક રસ્તો ઓળંગવો પડે એમ હતો. પણ એ કામ મુશ્કેલ નહોતું. ઘણી આસાનીથી એણે આ રસ્તો ઓળંગ્યો હતો, અનેક વાર.

એણે રસ્તા પર પ્રવેશ કર્યો. અને ત્રણ ડગલાં ભર્યાં, ત્યાં તો કોઈ રાહદારીનો તીણો અવાજ સંભળાયો : ‘એ...એ...એ ગયો!!’

અને એક જીવલેણ અકસ્માત સર્જાઈ ગયો!

૩. નિગ્રહ

ફાગણ મહિનાના સહેજ ચડતા પહોરે સમીરની એકસરખી લહેરમાં બે વસ્ત્રો એકબીજાને અડપલાં કરતાં હતાં. વૈશાખી લીંબુના રંગોનો ગૃહિણીનો સાળુ તરલ બનીને વારંવાર સંન્યાસીના ભગવા વસ્ત્રની છોડછાડ કરતો હતો. એક વાર એનો મહદંશ વસ્ત્રની સોડમાં છુપાયો, અને બીજી જ પળે હાથતાળી દઈને એનો છોડલો ગગન તરફ સરકી ગયો. ભગવું ઉત્તરીય પળવાર તો સ્તબ્ધ બનીને સ્થિર થઈ ગયું, ત્યાં વળી સાળુએ એને આંતરીને ગૂંગળાવી દીધું. ઉત્તરીયે ઝડપ મારીને એને હઠાવી દીધો. પણ પછી તો એણે માનુની સ્ત્રીની પેઠે જાણે રુસણું જ લીધું. એ ખંડિતાને મનાવવા ઉત્તરીયે બે કદમ આગળ બઢાવ્યાં, ત્યાં તો એકદમ માન ત્યજીને સાળુએ

ગેરુઆ વસ્ત્ર ઉપર આક્રમણ જ કર્યું. એક ગાઠ આશ્લેષ સાધીને એ બંને સમીરને હીંચોળે ઝૂલી રહ્યાં...

બગીચામાં બે વૃક્ષો વચ્ચે બાંધેલા તાર ઉપરનાં આ વસ્ત્રોની એકાંતલીલા યજમાનના મકાનની અગાશીમાંથી સ્વામીજી સ્થિર નેને નિહાળી રહ્યા હતા.

એક વાર એમને સહેજ ક્ષોભ થયો : ‘રીટાદેવી પોતાને આ સ્થિતિમાં જુએ તો?’ એમને આ પ્રશ્ન ન જચ્યો. બદલ્યો : ‘એ પોતે જ આ વસ્ત્રોને જુએ તો?’

પાછળ કંઈ સંચાર થયો એટલે એમણે ડોક મરડી. પાળેલી એક બિલાડી પસાર થઈ. સ્વામીજીની નજર ફરીથી પેલાં વસ્ત્રોમાં ગૂંથાઈ ગઈ.

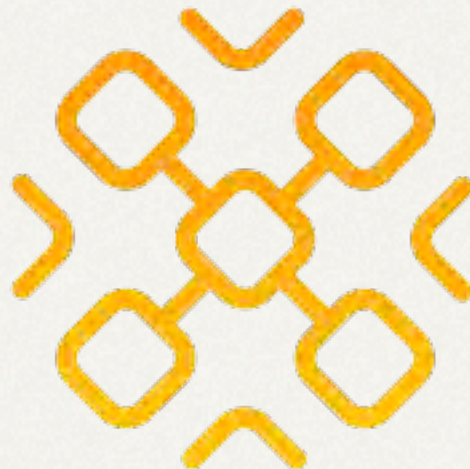
‘સ્વામીજી!’ પાછળથી ટહુકો આવ્યો, એટલે એમણે મુખ ફેરવ્યું.

યુવાન રીટા પ્રસન્ન મુખે એમને ભોજન લેવા આમંત્રી રહી હતી.

જવાબ આપ્યા વિના સ્વામીજી રીટા સામે જોઈ રહ્યા.

‘આજે...’ સ્વામીજીએ ભારે લાચારીભર્યા અવાજે કહ્યું: ‘...મારે ઉપવાસ છે, રીટાદેવી!’

[મોહનલાલ પટેલની સંકલિત લઘુકથાઓ, ૨૦૨૨]

ગુજરાતી કવિઓને ધાકધમકી

ચંદ્રકાન્ત શાહ

શબ્દોને ખેડો, ઉખેડો, ફંગોળો, પછાડો

પણ ખબરદાર!

હાથ જો લગાડ્યો છે - ઝાકળ, ભીનાશ કે પતંગિયાને, પાંખોને,
દરિયા કે મોજાં કે ફીણ અને ખુલ્લા આકાશને તો -

અને-

ઊંચી કરીને આંખ જોયું છે - ફૂલો, વરસાદ, સાંજ, બગીચો ને બાંકડો,
બુઢાપો, એકાંત વળી એકલતા, એકલા હોવાપણાને તો --

શબ્દોને સિક્કાની જેમ છો ઉછાળો, રમાડો, ઘૂંટાડો, ભૂંસાડો, ભટકાડો

પણ ખબરદાર!

બત્રીસી તોડી નાંખીશ જો વતાવ્યાં છે -

વૃક્ષો, પડછાયાઓ, સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્તને,

આંખો, અરીસા કે બિંબ પ્રતિબિંબને તો -

છઠ્ઠીનું ધાવણ યાદ કરાવી દઈશ, જો અડચા છો

જળ કમળ, મિથ્યાજળ, મૃગજળ, નદીઓનાં ખળખળને,

ધુબાકા મારતા કિશોરોના કલબલને,

કોઈ મુગ્ધાનાં સોળસોળ વરસોનાં કામણને તો -

શબ્દોને ઘાસ જેમ કૂણા ઉગાડો કે રેશમની શાલ જેમ વીંટાળો -

પણ ખબરદાર!

ખો ભુલાવી દઈશ લખવાની, છંછેડ્યાં છે જો –

કેડીઓને, લીલાંછમ ખેતરો, તળેટીઓ કે ટેકરા કે ડુંગરો કે જંગલને,

પંખીઓના આછા કલરવને, રખડપટ્ટીના અલ્લડ આનંદને તો –

ને બુડથલમાં પડશે, વિચારોમાં પણ લાવ્યા છો જો –

ગુલાબ, ખ્વાબ, અત્તરની શીશી, ખુશબોઈ પ્રેમપત્રોને,

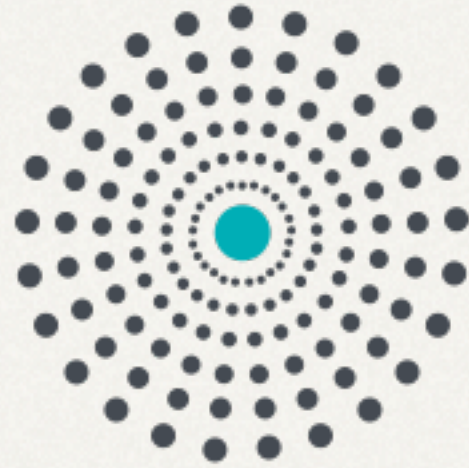
ખેંચાણ સામસામું, બંધાણ એકબીજાનું,

ભંગાણ હો હૃદયના શુદ્ધ પ્રેમીઓનું,

સંધાણ પછી એમનું ના થયાને –

તો –

[નવનીતસમર્પણ, ઓગસ્ટ ૨૦૨૨]

નિબંધ

નિચુલ

પ્રદીપ સંઘવી

સાંજે એક મિત્રનો ફોન આવ્યો કે બેરિંગ્ટોનિયાનાં વૃક્ષોને ફૂલ આવ્યાં છે. તેમણે થોડા આકર્ષક ફોટા પણ મોકલ્યા. હું ખેંચાયો.

આ ઝાડને આપણે હાલ ‘નિચુલ’ જ કહીશું; કેમ કે નામમાં ગૂંચવાડાનો સંભવ છે. આ ઝાડ જો કે મુંબઈમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે; છતાં મેં જોયાં છે. પણ અમારા જ જંગલમાં તે છે તે મને ખ્યાલ નહોતો. વળી જે સ્થળે તે છે, ત્યાં દસ-બાર થડવાળો વિશાળ વડ છે.

પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પડખે તારાઓ તરફ ધ્યાન ક્યાંથી જાય? એમ, આ વૃક્ષો તરફ પણ મારું ધ્યાન ગયું ન હતું.

વહેલી સવારે પહોંચ્યો ત્યારે સૂરજ હજુ ટેકરીઓ પર આવ્યો ન હતો; પણ અજવાળું થઈ ગયું હતું. લીલી ઘટાપર લાલ ઢોળ જોઈને મારા ધબકારા વધી ગયા. રસ્તાથી નજીક જ હતું. ગયો અને જોતો જ રહી ગયો.

ઝાડપર નહિ નહિ તો બે ચાર હજાર ગુચ્છા લટકતા હતા. આનાં ફૂલો ઝીણાં હોય છે અને લાંબા, પાતળા, લટકતા ગુચ્છાઓમાં ખીચોખીચ ભરેલાં હોય છે. રંગ એકદમ તેજસ્વી લાલ. ગુલમહોરથી તો લાલાશ ચડે જ. તમે જો પનરવા કે બોટલ-બ્રશનાં ફૂલો જોયાં હશે, તો સમજો, કે રંગમાં તેવાં જ.

આની મજા એ છેકે ગુચ્છાની ડાળખી પતલી છે. એટલે પવન મંદ હોય તો પણ આ લાલ મંજરીઓ ડોલતી હોય. હજાર મંજરીઓ પવનમાં ઝૂલતી હોય, ફૂલ ઊડી ઊડીને નીચે ખરતાં હોય, નીચે લાલ ગાલીચો પથરાઈ ગયો હોય, હવામાં અજબ મહેક ઓગળેલી હોય – તો થાય, ચાલ જીવ! અહીં જ સૂઈ જઈએ.

પણ સબૂર!

ઝાડ નીચેની જમીન કર્દમભૂમિ છે. ચોમાસામાં અહીં પાણી પણ ભરાય છે. ઉનાળાની આખર એટલે પાણી તો ક્યારનું ગયું; પણ કાદવમાં હજુ ભીનાશ છે. પગ થોડા ખૂંપે પણ ખરા. કાદવમાં કાવ્ય હોય તે ખરું (સૌજન્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર); પણ તે જોવા માટે. ચાલવા, બેસવા કે સૂવા માટે નહિ.

એટલે જુઓ અને નીરખો.

આજુબાજુ ફરીને જોયું તો ત્યાં બીજાં ત્રણ-ચાર વૃક્ષો પણ હતાં. એકને ફૂલો ખરી ગયાં હતાં. બાકીનાંઓએ અર્ધો વૈભવ વિખેરી નાખ્યો હતો. એકદમ છલકાતું, સમૃદ્ધ અને શિરમોર, તે પહેલું જોયું તે જ. લાલ જાજમ તો બધાંએ પાથરી હતી. આમાંનાં કેટલાંક નીચેની ભોંય પણ કોરી હતી; એટલે ચત્તા સૂઈને લાલ-લીલી ઘટા જુઓ અને ખરતાં ફૂલડાં ઝીલો. (કાદવનું કાવ્ય સંપન્ન!)

ફૂલ તો ઝીણાં છે, સફેદ-ગુલાબી. નીરખો નહિ તો ધ્યાન પણ ન જાય. જે વૈભવ તે પુંકેસરોનો. લાંબાં, પાતળાં, છેડેથી સહેજ વળાંકદાર અને ચમકતા લાલ રંગનાં.

મંજરીઓ લાંબી છે – ૩૦ થી ૫૦ સે.મી.ની. કોઈક લીલી કળીઓથી ભરી કોઈ લાલ કળીઓથી. કોઈ લાલ ફૂલોથી. જેનાં ફૂલ ખરી ગયાં, તેની લીલી, પતલી ડાળખીઓ કંઈક વધુ ખુશીમાં ઝૂમતી હતી. (હળવી તે ઓર હળવી થઈ ગઈ.) અહીં પર પણ ધ્યાન ગયું. પાંદડાં મોટાં (૧૫-૨૫ સે.મી.), લંબગોળ, છેડેથી પહોળાં. ક્યાંક નવાં, નાનાં ગુલાબી પાંદડાં ચમકે છે.

અગાઉ મેં મુંબઈના પ્રા(રા)ણી બાગમાં આ ઝાડ જોયેલું. અંધેરી ભવન્સમાં જોયેલું. દાદર પારસી કોલોનીમાં. બેંગલોરના લાલબાગમાં. ક્યાંક બીજે પણ. પણ આવી જાહોજલાલી ભાગ્યે જ જોઈ હશે. એટલામાં સૂરજ ઊગ્યો. સોનામાં સુગંધ તો હતી જ; તેજ પણ ભળ્યું.

***

આ ઝાડ મૂળ ભારતીય. અગ્નિએશિયાના બીજા દેશોમાં પણ ખરું ઉત્તર ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ. વાલ્મીકિ રામાયણમાં ઉલ્લેખ છે. બીજા મહાકવિઓએ તો રમ્ય. પણ કર્યાં છે. જરા ચાખીશું?

વ્યાધૂયન્તે નિચુલતરુભિઃ મંજરી ચામરાણિ

(કાલિદાસ, વિક્રમોર્વશીયમ્, ૪.૪)

રાજા વિક્રમ ઉર્વશીની શોધમાં વનમાં આવ્યો છે. થાક્યો છે. નિચુલવૃક્ષની મંજરી તેને ચામર ઢોળે છે.

○

સીતાત્યાગનાં વર્ષો પછી શ્રીરામ પંચવટીમાં આવે છે. જ્યાં વૈદેહી સાથે આનંદપૂર્વક કાળ વિતાવેલો, તે યાદ કરે છે : આ તે જ મોરના ટહુકાઓથી ગાજતા પર્વતો, આ તે જ મત્ત હરણાંની વનસ્થલી, જ્યાં મંજુ વંજુલ (નેતર)ની લતાઓ છે અને કદમ્બ અને નિચુલ વૃક્ષોની સઘન ઘટાથી છલકાતા એ જ સરિતાતટ છે.

નીરંધ્રનીપનિચુલાનિ સરિત્તાનિ

ભવભૂતિ, ઉત્તરરામચિરત, ૨.૨૩.

(ની/નિ-ની વર્ણસગાઈથી વસંતતિલકાની આ પંક્તિ કાનને કેવી મીઠી લાગે છે- ગાઈ/સાંભળી જુઓ!)

નીરંધ્ર - જેની ઘટામાં એક પણ છિદ્ર નથી એવાં નીપ (કદમ્બ) અને નિચુલવૃક્ષોથી છલકાતા સરિતાતટો...

૦૦૦

નિચુલ(સમુદ્રફળ)નાં વૃક્ષો પાણીકિનારે જ ઘણુંખરું થાય છે. ભવભૂતિએ ગોદાવરીકિનારાની વાત કરી છે. તળાવો અને ભીની માટીવાળી કદમભૂમિ પાસે પણ. હવે વિચારો, જમીન પર ફૂલોનો ગાલીચો રમણીય લાગે છે; તો જ્યાં કિનારે અનેક નિચુલવૃક્ષો ઊભાં હોય અને પાણીમાં તેના લાલ ગાલીચા લહેરાતા હોય તે કેવું અદ્ભુત દૃશ્ય હશે! ઇંટરનેટપર આવી તસવીરો જોઈને હું આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો.

નિચુલ શબ્દનો અર્થ જ એ છે - 'નિચોલ્યતે અમ્બુના ઇતિ નિચુલ:' પાણીકિનારે આ વૃક્ષ થાય છે એટલે પાણી પી પીને ઊંચાં થાય છે.

૦૦૦

સંસ્કૃત નામો - નિચુલ, હિજ્જલ (પાણી જેને પ્રિય છે), અમ્બુજ (પાણીમાં ઊગતું), ધાત્રીફળ (બાળકોની બિમારીઓમાં ઉપયોગી માટે. (ધાત્રી એટલે દાઈ; હવે દાઈ એટલે શું તે ન પૂછતા!) વગેરે.

ગુજરાતી, હિંદી - સમુદ્રફળ.

અંગ્રેજી - Small Indian Oak, Stream Barringtonia etc.

શાસ્ત્રીય નામ - Barringtonia acutangula સમુદ્રફળ (કે સમુદ્રફૂલ) આના એક બીજા જાતભાઈનું પણ નામ છે. શાસ્ત્રીય નામ - Barringtonia asitica.

મુંબઈના મરીન ડ્રાઈવ પર વૃક્ષો રોપવાના ઘણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. પછી આ વૃક્ષ (Barringtonia asitica)ફળ્યાં. આજે આખા મરીન ડ્રાઈવ પર આનાં સુશોભિત વૃક્ષો ઊભાં છે. તે બારમાસી (સદાહરિત) હોય છે. તેનાં ફૂલ મોટાં અને સફેદ હોય છે, તે પણ પુંકેસરોથી છલકાતાં હોવાને લીધે પાવડર-પફ જેવાં દેખાય છે. પુંકેસરો નીચે સફેદ અને ઉપર ગુલાબી હોય છે. છેડે પરાગકોષનું ઝીણકું પીળું ટપકું હોય છે. આ

સંયોજનથી ફૂલ ખૂબસૂરત દેખાય છે. વળી સુગંધી પણ ખરાં. તેનાં ફળ કંઈક ફાનસ-આકારનાં હોય છે. નિચુલનાં ફળ પણ એને મળતા દેખાવનાં હોય છે.

૦૦૦

રસિકો માટે ભવભૂતિનો તે શ્લોક અને ઉમાશંકર જોશીનું ભાષાંતર :

એતે ત એવ ગિરયો વિરુવન્મયુરા-
સ્તાન્યેવ મત્તહરિણાનિ વનસ્થલાનિ
આમંજુવંજુલલતાનિ ચ તાન્યમૂનિ
નિરંધ્રનીપનિચુલ્લાનિ સરિત્તાનિ

તે એ જ સૌ ગિરિવરો, જહીં મોર ગહેકે,
આ એ જ મત્તહરિણોની વનસ્થલીઓ,
જ્યાં મંજુવંજુલલતા, સરિતાતટો એ,
ગાઠાં કદમ્બનિચુલદ્રુમથી લયેલા.

○

૧. છેનેભાઈ

‘ક્યાં થઈ ગયો’તો અલોપ?’ ‘છે ને ગયો હતો હું ગામ.’

‘ક્યા ગામે?’ ‘છે ને એનું હતું હા છે ને નામ.’

‘કોણ સાથે હતું?’ ‘સાથે હતા છે ને માણસ બેત્રણ.’

‘બે કે ત્રણ?’ ‘હા, છે ને જમણે એકબે, ડાબે પણ.’

‘શું કર્યું પછી?’ ‘હા, છે ને સૂરજને અથમાવ્યો.’

‘પછી થયું શું?’ ‘વાઘ છે ને ઝાડીમાંથી આવ્યો.’

‘ખાઈ નથી ગયો, એ તો સમજું.’ ‘છે ને હતો ન ભૂખ્યો.’

‘લંગડાતા કેમ ચાલો છો?’ ‘છે ને પગ ચાલીચાલી દુખ્યો.’

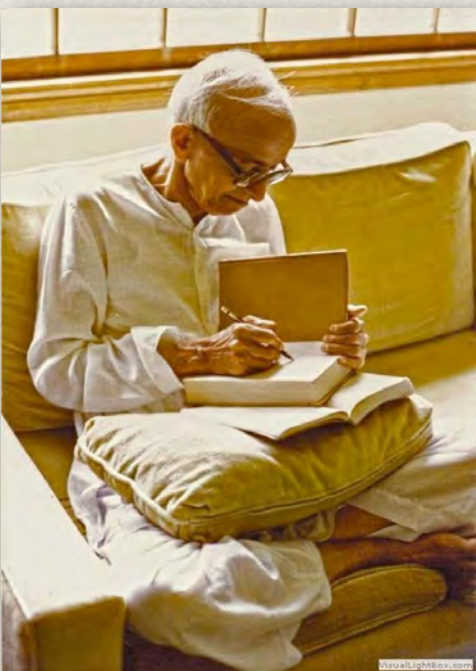
‘નથી તમે કંઈ કાચાપોચા!’ ‘છે ને, એ તો છે ને હું. ...’

‘શાને તમે આમ વાળો છો લોચા?’ ‘છે ને બધું છે ને કહું?’

મોટીબે’ન કહે : ‘પૂછું તેનો જવાબ દો છે ને, ભાઈ!

આજથી છે ને, નામ તમારું છે ને છેનેભાઈ.’

માર્ચ ૧૯૮૦

૨. પૂંછડી વિનાનો બંદર

વાડીમાં તમે કેમ પેઠા છો?
ડાળીએ ચઢી કેમ બેઠા છો?
નથી તમે બંદર,
કેમ આવ્યા છો અંદર?

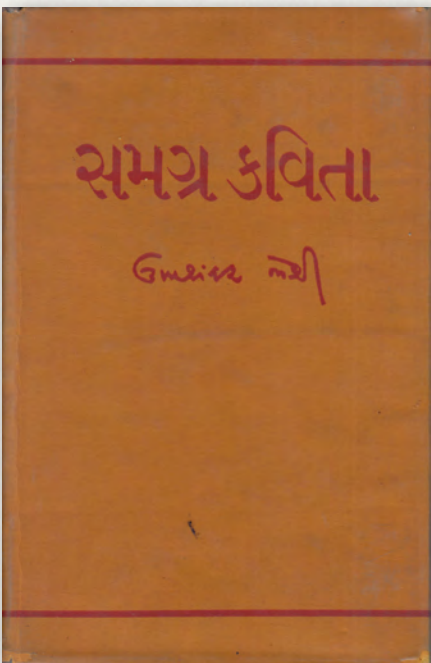
પૂંછડી તમને લગાડી દઉં?
પછી અહીંથી ભગાડી દઉં?
જુએ આખું ગામ,
ચોરનો શો દમામ!

ગભરુ છોકરડે ભારે કરી,
મચાવી હૂંકાહૂંક ખરી.
દોડી આવ્યા બંદર,
લાગી મોટી લંગર.

વાડીનો માલિક આંખો ચોળે,
બંદર ભગાડવા પથરા ખોળે.
જામી ગઈ હૂંકાહૂંક,
તેમાં થઈ ચૂકામૂક.

પૂંછડી વિનાનો બંદર,
બંદો હવે મળે કે અંદર?
બહારથી જુએ તમાશો.
કેવો માલિક ફસાયો ખાસ્સો.

માર્ચ ૧૯૮૦

નાટક

દ્રૌપદીસ્વયંવર

નર્મદ

[‘દ્રૌપદીદર્શન’ નાટકનો અંશ]

(મહામંડળમાં રાજાઓ, ક્ષત્રીઓ, ને બ્રાહ્મણો બેઠા છે ને મોટા રાજાઓ આવે છે.)

પ્રતિહાર-જયશ્રી પાંચાલેશ્વર મહારાજ દ્રુપદજી! શ્રીહસ્તિનાપુર મહારાજ દુર્યોધનજી પધારે છે, સાથે અંગરાજ કર્ણ છે જી!

દ્રુપદ-(સામા જઈ તેડી લાવી) આસન કરીએ. (બેસાડે છે)

પ્રતિ○-સિંધુરાજા જયદ્રથજી પધારે છે મહારાજ!

દ્રુપદ-(સામા જઈ તેડી લાવી) આસન કરીએ. (બેસાડે છે)

પ્રતિ○-યાદવરાજકુલરંગ શ્રીકૃષ્ણ પધારે છે જી!

દ્રુપદ-(સામા જઈ તેડી લાવી) આસન કરીએ. (બેસાડે છે)

રુદ્રદત્ત-મૂર્ખરાજરાજેશ્વર રુદ્રદત્ત શ્રી વિદૂષકજી પણ પધારે છે.

પ્રતિ○-ક્યાં જાય છે? (મારવા જાય છે કે વિદૂષક બ્રાહ્મણના ટોળામાં બેસી જાય છે. તરત જ દ્રૌપદી સખીઓ સાથે હાથિણી ઉપર આવે છે.)

પુરોહિત-યુવરાજ ધૃષ્ટદ્યમ્ન! બહેનને સભામાં આણી પિતા કને બેસાડો.

(ધૃષ્ટદ્યમ્ન તેમ કરે છે.)

દ્રુપદ-પુત્ર! કન્યાને માટે મેં જે પણ કીધું છે તે અહીં પધારેલા ભૂપતિઓ ભૂદેવો સર્વને નિવેદન કર.

ધૃષ્ટ○-આજ્ઞા. જે કોઈ સુભટવીર આ લોહધનુષ્ય ઉઠાવી આ જળપાત્રમાં જોઈ, બાણ યોજી, ઊંચે ફરતા ચક્રની ઉપરના સુવર્ણમચ્છનું નયન વેધશે તેને આ મારી ભગિની દ્રૌપદી રત્નમાળ પહેરાવશે.

(કોઈ ઊઠતું નથી; થોડીકવાર પછી)

પોંડ્ર-હમણાં વેધ્યો જાણો.

વિદૂષક—આવ્યા તો ધસીને પણ પાછા વળ્યા હાથ ઘસીને હો. ઊંચકવાનું ડોળ કીધું પણ સાડું થયું પાછા ફર્યા તો. ધનુષ્યને ઊંચકતાં પોતે જ ઊંચકાઈ જાત.

જયદ્રથ—હું.

વિદૂ૦—જુઓ જુઓ, આ કોઈ બાંકા તેડા નર જણાય છે, ઉકાળશે ખરા! મૂછ પર તાલ દે છે પણ રખેને મૂછ પૂછ ઊખડી જાય! એણે લાગ તો ઠીક સાધ્યો છે. હું, ઉઠાવો, ઉઠાવો દૂંટીએથી શ્વાસ ખેંચીને. ના, પણ જબરા છે, ડાબે હાથે પણ છ ચડાવી, પણ રે, ચોઘડિયું સાડું નથી, વહેલા વહેલા જઈ ઓસડ લગાડો રાજ આંગળાં ચગદાયાં તેને.

શિશુપાળ—ચક્રમાંથી ભેદાવું વિકટ છે!

વિદૂ૦—એમ શું હઠી જાઓ છો, રાજ? પાણીમાં મોઢું તો જોઈ લો; શું જુએ પાણીમાં? ચક્ર ફરતું જોઈ ચકરી જ આવે કે ની? ના, કરમ તો ચડિયાતું કીધું ખરું. બચારાને પાછું જવું ગમતું નથી! રાજ, સિધાવો પાછા, કોઈક બીજાનું દેવ પ્રબળ હશે.

(થોડીવાર થઈ, પણ કોઈ ઊઠતું નથી.)

દ્રુપદ—ઊઠો ઊઠોની કોઈ રાયે, વેદી મચ્છ વરો કન્યાયે;

વેદી મચ્છ વરો કન્યાયે, પણ મારું ન મિથ્યા થાયે.

મુને ખેદ થાય આ જોયે, મચ્છ વેદી શકે નવ કોયે;

કીર્તિમંત ક્ષત્રી સૌ સહોયે. પણ શું વીર ન અહીયાં હોયે!

માથે મુગટ મૂક્યા છે વારૂ, હવે સાર્થ કરો પણ મારું;

કોટે ઘાલી છે મોતીની માળ, દાખી વીર્ય પહેરો વરમાળ.

કો ન ક્ષત્રીજાયો ભીડે હામ, વિપ્રમાંથી કોઈ કરો કામ;

સભાકેરી ને મારી રહે લાજ, વળી કન્યાનું સરશે કાજ.

કર્ણ—નિર્ભય રહે રાજા, તારું પણ હું સિદ્ધ કરીશ. (ધનુષ્ય ઊઠાવવા બાણનું સંધાન કરે છે એટલે તરત જ)

દ્રૌપદી—એ કદાપિ મચ્છ વેદશે, પણ હું નહિ પરણું એ સૂતપુત્રને.

કર્ણ—(ધનુષ્ય મૂકી દઈ લજિજતપણામાં ક્રોધયુક્ત પણ હસીને આકાશ સામું જોઈ) સૂર્યનારાયણ! તમે સાક્ષી છો. હું મચ્છ વેદી ન શક્યો એવું નથી, પણ વેદું ને રાજકન્યા મને માળ ન પહેરાવે માટે જ પાછો ફરું છું.

દ્રુપદ—કોઈ વીર ઊઠો, હજી પૃથ્વી નક્ષત્રી થઈ નથી.

(બ્રાહ્મણોમાંથી બે ઊઠે છે.)

વિદૂઠ— આ ઇંદ્રદેવ ને રુદ્રદેવ સાક્ષાત્ કન્યારત્નને મળવા જાય છે? પણ જોજો ભૂદેવો, ક્ષત્રીઓનું તેજ હરી લેવાની ઠીક જુગતી લગાડી છે, પણ વિષ્ણુદેવ ક્ષત્રીઓનું રાખશે તો પછી ભિક્ષાના વાંધા છે હો!

એક બ્રાહ્મણ—(મોટે સાદે) વામન બ્રાહ્મણ હતો, પરશુરામ બ્રાહ્મણ હતો, અને અગસ્તિનું ઉદર નાનું હતું પણ તેણે સમુદ્રને પેટમાં રાખ્યો હતો.

દ્રૌપદી—(વિસ્મય તથા પ્રસન્ન ભાવમાં અર્જુનનું મન ને ચાપલ્ય જોઈ સખીઓને હળવે) બ્રાહ્મણના વેશમાં કાંતિ ક્ષત્રીની ભાસે છે!

(વિપ્ર ધનુષની પ્રદક્ષિણા ફરી બાણ સાધે છે અને ગવૈયા ગાય છે.)

જુઓ જુઓ વિપ્રે ભીડી હામ, ધનુષ છટાએ ધર્યું રે;

કરે કાપડી ક્ષત્રીનું કામ, ધનુષ છટાએ ધર્યું રે;

એનો જુઓ અંગમરોડ, ધનુષ છટાએ ધર્યું રે;

ગળ્યા ગર્વી ભૂપતના કોડ, ધનુષ છટાએ ધર્યું રે;

એનો જુઓ નેત્રનો લક્ષ, ધનુષ છટાએ ધર્યું રે;

શર યોજવે કેવો છે દક્ષ ધનુષ છટાએ ધર્યું રે;

ઓહો! એણે વેધ્યો જ મત્સ્ય, ધનુષ ટાઢું કર્યું રે

વરમાળ એ પહેરશે સદા, અદ્ભુત વિપ્રે કર્યું રે.

બ્રાહ્મણો—જય જય છે વિપ્રકુળનો !

(દ્રૌપદી સખીઓ સાથે વરમાળ પહેરવવા ઊઠે છે.)

સખીઓ—

સહિયરો આજે છે મંગળ ટાણું રે,

ગાઈએ અવસરનું શુભ ગાણું રે,

રાજાજીની પૂરી પડી વડી હોડ રે,

બાઈજીના અંબા તે પૂરશે કોડ રે.

રાજકન્યા હાથિણી ઉપર ભાળી રે,

કુમારિકા થઈ સહુ ઉજમાળી રે.

બાઈજીનું પવિત્ર તેજ નિહાળી રે.
 શામળીની તક્તકતી છે કાંતિ રે,
 લલાટની ટીલડી મોતી લળકાતી રે.
 કોટે ઝળકે હીરામાણેકનો હાર રે,
 વીજળી પેરે ચમકે બાંહોની ધાર રે.
 નથને હીરો ચળકે ઝબૂકે ઝાલ રે,
 ને પૂરતો રણકો કરે ગજયાલ રે.
 છૂટે કેશે બાઈ દીપે જેવી દેવી રે,
 ચોળી રાતી પીળી છે ચૂંદડી એવી રે.

બાઈ કાંઈ દીસે વિસ્મે કરે,
 પણ અંતરે તે હરખાય, મનનું માન્યું થાય,
 પહેરાવે છે માળ તે.
 બાઈ પહેરાવીને વરમાલ તે,
 ઊભાં મચ્છવેધુની પાસ, ફળો એની આશ.
 ક્ષત્રી વર એ હજો.
 બાઈ હેત તમારું ન વીસરે:
 અમને છૂટાં પડ્યાંનું દુખ, થાઓ તમને સુખ,
 એમાં સુખ માનશું.
 (દ્રૌપદી વરમાળ પહેરાવી અર્જુનની પાસે ઉભી રહે છે.)

૧૮૭૮

[નર્મનાટ્યો અને સંવાદો, ૧૯૯૭]

રામાયણ અને મહાભારત ભારતીય સાહિત્યની અનન્ય રચનાઓ છે. સંસ્કૃત ઉપરાંત ભારતનાં પ્રાદેશિક ભાષાસાહિત્યોમાં એનાં અનેક રૂપાંતરો મળે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ રામાયણ-મહાભારતની સમૃદ્ધ પરંપરા છે. આવી સમૃદ્ધ મહાભારત-પરંપરાના એક અગત્યના ગુજરાતી કવિ છે વલ્લભ.

વલ્લભ નામના ઘણા કવિઓ મધ્યકાળમાં થયા. એમાં બે કવિઓ ખૂબ પ્રખ્યાત. એક ‘મા પાવા તે ગઢથી ઊતર્યાં મહાકાળી રે...’ એવા માતાજીના ગરબા લખનારા કવિ વલ્લભ ભટ્ટ એટલે કે વલ્લભ મેવાડો, અને બીજા ‘વૈશંપાયન એણી પેર બોલ્યા સુણ જન્મેજય રાય, વિસ્તારી તુજને સંભળાવું મહાભારત મહિમાય’ એવી કડીઓથી મહાભારતની ગેયકથા કરનાર વલ્લભરામ સૂરજરામ વ્યાસ એટલે કે વ્યાસ વલ્લભ.

વલ્લભ મધ્યકાળના અંતભાગમાં, લગભગ અર્વાચીનકાળના આરંભે થઈ ગયેલા (છેલ્લા સ્તબકના મધ્યકાલીન) કવિ છે. વલ્લભકૃત ‘મહાભારતની કથા’ એ ગુજરાતનું સર્વજનભોગ્ય મહાભારત કહી શકાય. ગુજરાતી જનસમૂહમાં એના જેટલું બીજા કોઈ કવિનું મહાભારત લોકપ્રિય બન્યું નથી. વલ્લભે વિવિધ રાગરાગિણીઓ અને દેશીઢાળમાં મહાભારતનાં અઢારે પર્વની ગેયકથા ગાઈ છે. વલ્લભના મહાભારતનો આરંભ આ રીતે થાય છે :

ગણેશ ગિરજાંદનને હું પરથમ લાગું પાય

સરસ્વતીમા વસો જીભ્યાએ પૂર્ણ કરો કૃપાય

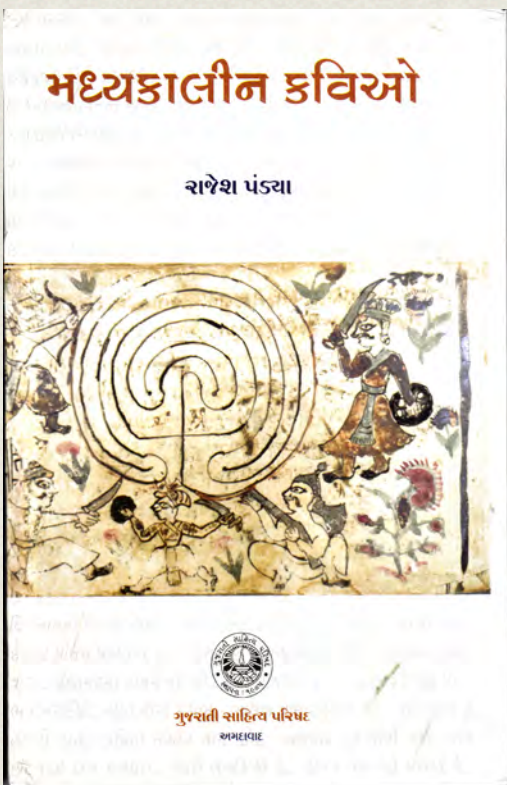
આમ મંગલાચરણની એક કડીમાં વંદના કરી પછીની બે કડીઓમાં કવિ કથાસ્રોતનો નિર્દેશ કરે છે :

ભારતકથા પાંચ પ્રકારે, તે સહુનો આ સાર

ભારતચંપૂ, બાળભારત, મહાભારત વિસ્તાર

ભારતસાર, સાવંત્રીભારત, તે સૌનું આ તત્ત્વ

નિઃસંશય કાવ્ય કર્યું છે જેમ દધિ ઘૃત સત્ત્વ

આ પછી આવતી તરતની બે કડીઓમાં કવિ મહાભારતનો મહિમા અને તેના શ્રવણની ફળશ્રુતિ પણ સાથલગી દર્શાવી દે છે :

પાંડવચરિત્ર શ્રવણ કરે છે, પરીક્ષિત કેરો તંન
જનમેજયની અઢાર હત્યા ગઈ થયો પાવન
તેવો મહિમા આ કથાનો, વાંચે સાંભળે જેહ
વૈરાગ્ય, ભક્તિ પૂર્ણ પામે; જ્ઞાન ગ્રહે જન તેહ

આટલી ભૂમિકા પછી કવિ વલ્લભ વ્યાસ મહાભારતની કથા માંડે છે. એમની પ્રચલિત ઢબે, આ રીતે :

વૈશમપાયે એણી પેર બોલ્યા, સુણ જનમેજયરાય
વિસ્તારી તુજને સંભળાવું આઘપરવ મહિમાય.

આ કડીથી વલ્લભ 'આદિપર્વ'નો આરંભ કરે છે. જોકે સંસ્કૃત મહાભારતના 'આદિપર્વ'થી એ ઘણું જુદું છે. વલ્લભનું 'આદિપર્વ' વ્યાસજન્મકથાથી શરૂ થાય છે, ચોથા કડવામાં તો ભીષ્મજન્મની કથા આવી જાય અને તેવીસમાં કડવા સુધી પહોંચતાં તો કૌરવ અને પાંડવોના જન્મની કથાઓ પણ પૂરી થાય આમ વલ્લભના વેગવંત ધસમસતા કથાપ્રવાહમાં આપણે ખેંચાતા ને તણાતા જ જઈએ. આવી પ્રવાહી વેધકતા, લાઘવભરી રસિકતા અને તાદૃશ વર્ણનાત્મકતા વલ્લભના કથાકથનની વિશેષતા છે. એની ખાતરી માટે ભીમના જન્મપ્રસંગનું કથન-વર્ણન આપ સૌ સાવધાન થઈને સાંભળો :

કુંતા, બીજો મંત્ર જપવાને લાગી, ધર્યું વાયુનું ધ્યાન.
મંત્રવશ છે દેવતા તે, વાયુદેવ ન ચૂક્યો
લાંબો પહોળો ને પોંચતો ત્યાં પુત્ર જોળામાં મૂક્યો.

ભુજ છે ભારે ચરણ લાંબા અલમસ્ત એનું કાઠું
બહુ બળિયો ને બિહામણો એનું ગાગર જેવડું માથું.

ધોક્યણા જેવડી આંગળીઓ છે, ઉદર દસ વીસ ગોળા
બંત્રીસ દંત લેઈને આવ્યો, તપેલા જેવડા ડોળા.

કુંતાજી જોઈને ભય પામ્યાં, આ સુત કેવો થાશે
એ નારદજી મુંને લાગે છે કે માબાપને ખાઈ જાશે.

નારદ કેહે જરા ન બીશો, એ બહુ બળિયો થાશે
વરદાન મળશે મહાદેવજીનું, દેખશે એટલું ખાશે.

ફૂલાવ્યે કામ કરશે ધાર્યું, રહેવાનો કુશળક્ષેમ
જગતમાં જય વરતાવવાનો, નામ બળિયો ભેમ.

આ રીતે મધ્યકાલીન મહાભારતમાં સૌથી આકર્ષક ચરિત્ર ભીમનું છે. મહાભારતના નાયક તરીકે કોઈ અર્જુનને તો કોઈ કૃષ્ણને ગણાવે છે પણ જનમાનસમાં તો ભીમે જ નાયકનું સ્થાન જમાવ્યું છે. બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધીના સૌકોઈને ભીમની પરાક્રમકથાઓનું અજબ આકર્ષણ આજે પણ છે. એટલે છોટા ભીમ જેવી સિરિયલો આજેય જ ખૂબ લોકપ્રિય બને છે. મધ્યકાળના કવિ વલ્લભ ભીમચરિત્રની આ લોકપ્રિયતાને બરાબર સમજે છે ને ખપમાં લે છે.

વલ્લભનું ‘આદિપર્વ’ લગભગ ભીમકથાચક્ર જ બની ગયું છે. બાળ પાંડવોને લઈ કુંતા હસ્તિનાપુરમાં આવે છે ત્યારથી ભીમને લગતાં એક પછી એક કથાનકો ઉપરાષ્ટ્રપરી આવતાં જાય છે. નિર્જળા એકાદશી ને ભીમને વિષના મોદકની કથા, આમલીપીપળીની રમતકથા, લાક્ષાગૃહને અગ્નિનીકથા, હિડિમ્બવધ-હિડિમ્બા સાથે લગ્ન-ઘટોત્કચના જન્મની કથા, બકાસુરવધની કથા... આ બધાં રસપ્રદ કથાનકોના કેન્દ્રમાં ભીમ છે. આમાંથી ‘ભીમ અગિયારસની કથા’ સાંભળો.

લોકપરંપરાના મહાભારતમાં આ કથા ખૂબ પ્રચલિત છે. બહુ આહારી વૃકોદર ભીમના વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વને દર્શાવતી આ ઘણી રસિક કથા છે. એક વાર માતા કુંતા ભીમને એકાદશીનો નિર્જળા ઉપવાસ કરાવવા માગે છે. યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, નકુળ, સહેદેવ એમ બધા ભાઈઓ પણ એમાં સાથ આપે છે. એટલે ભીમ કમને ઉપવાસ કરે છે. વળતે દહાડે, ઉપવાસનાં પારણાં માટે સ્વાદિષ્ટ ભોજન તૈયાર કરવાનું કહી ભીમ નહાવા જાય છે. ચાલતાં ચાલતાં રસ્તો ભૂલી જાય છે. રસ્તામાં બીજી નદી આવે છે ભીમ એમાં નહાવા પડે છે પણ ઓછા પાણીને લીધે એની પાનીય પલળતી નથી. છેવટે આડો પડીને પાળ બાંધે છે. આડશથી પાણી રોકાય છે ને વધતું વધતું નદીકાંઠાના શિવાલયમાં ભરાય છે. આથી ઉમિયા માતા ગભરાય છે. પાણી ઉતારવાનો ઉપાય સૂચવતા મહાદેવ, ઉમિયાને ગાયનું રૂપ લેવા કહે છે. ઉમિયા, નાની શીંગડી ને મોટી પૂંછડીવાળી ગાય બની ચાર પગે ઊછળતી, હીંહોરાં કરતી દોડે છે. શિવ વાઘનું રૂપ લઈ પૂંછળ પડે છે. ભીમ ગોરક્ષાના ક્ષત્રીધર્મથી પ્રેરાઈ એની સાથે સૂતો સૂતો લડે છે. વાઘના પંજાથી ભીમનું ડાબું પડખું ચિરાઈ જાય છે ત્યારે ભીમ વાઘ સાથે લડવા ઊભો થાય છે એટલે શિવાલયમાંથી પાણી ઊતરી જાય છે. ભીમ વાઘને મારી નાખવા પકડીને પછાડવા જાય છે કે વાઘ અંતર્ધાન થાય છે. એટલામાં સામેથી એક જોગી આવે છે. ભીમને ડાબે પડખે હાથ ફેરવી એને વ્રજનું બનાવી દે છે. જોગીરૂપ શિવ

પ્રગટ થઈ દર્શન આપે છે. ભીમ વરદાન માંગે છે કે ‘જેટલું જોઉં એટલું ખાઉં. કાર્યુંપાકું ખાઉં તોય રોગ ન થાય. ને મારા વતી શકુનિ જંગલ-ઝાડે જાય.’ શિવ, ભોળા ભીમ પર પ્રસન્ન થાય છે ને ‘તથાસ્તુ’ કહી કૈલાસ જાય છે.

આ કથાના અંતમાં, ‘ખાય ભીમ ને હુંગે શકુનિ’ એ લોકપ્રચલિત ઉક્તિ સાથે શિવનું વરદાન જોડાય છે. એ જ બતાવે છે કે આ કથા લોકપરંપરાની જ કથા છે. ભીમનાથ મહાદેવને લગતી લોકશ્રુતિઓ પણ આ કથા સાથે સંકળાયેલી છે. ભીમનાથ મહાદેવ એટલે ભીમ પર પ્રસન્ન થયા છે તે મહાદેવ. અથવા તો ભીમે જેની સ્થાપના કરી છે તે મહાદેવ એટલે ભીમનાથ મહાદેવ. ભારતભરમાં એવા ઘણાં શિવમંદિર છે કે જેનું નામ ભીમનાથ હોય અને તેની સાથે આ અનુશ્રુતિ જોડાયેલી હોય. ગુજરાતના ભાલપ્રદેશમાં આવેલ ભીમનાથ મહાદેવ તથા અમદાવાદમાં સાબરમતીને આરે આવેલ ભીમનાથ મહાદેવ માટે આ લોકશ્રુતિજન્ય કથા પ્રચલિત છે. એ વિશેનું આ લોકગીત પણ ગવાય છે :

નમું ગણપતિને પાય નમું ગણપતિને પાય

ભોળા ભીમનાથદેવને ચરણે નમું રે લોલ

અર્જુન પૂછે ભોળા ભીમ, અર્જુન પૂછે ભોળા ભીમ

તમે પૂજા ને સેવા કોની કરી રે લોલ...

આ સમગ્ર કથા ‘નિર્જળા એકાદશી’ના વ્રત સાથે જોડાઈને વ્રતકથા તરીકે પણ કહેવાય છે. જેઠ સુદ અગિયાર સનો દિવસ એટલે નિર્જળા એકાદશી. આ દિવસે ખાઉંધરા-વૃકોદર ભીમે, પાણી પીધા વિના નકોરડો ઉપવાસ કરી શિવને પ્રસન્ન કર્યા હતા એટલે તે ‘ભીમ અગિયારસ’ તરીકે પણ પ્રખ્યાત છે. આમ જે મૂળ મહાભારતમાં નથી તેવી આ કથા એના ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભની દૃષ્ટિએ પણ ઘણી મહત્ત્વની છે.

વલ્લભના મહાભારતમાં લોકપરંપરાની આવી ઘણી કથાઓ આવે છે. સહદેવને ત્રિકાળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ભાનુમતિ અને નાગનું મિલન; દુર્વાસા દ્વારા પાંડવોની પરીક્ષા; કૌરવવિનાશ માટે શકુનિની પ્રતિજ્ઞા; બળરામને મહાભારતયુદ્ધથી અળગા રાખવા કૃષ્ણની યુક્તિ, યુદ્ધ માટે નિર્દયભૂમિની શોધ, રણથંભ પર બબ્રીકનું બલિદાન, દ્રૌપદી જોગણીનો અવતાર; કર્ણની દાન-કસોટી જેવી કેટલીયે કથાઓ સંસ્કૃત મહાભારતમાં નથી તે વલ્લભન મહાભારતમાં મળે છે. ગુજરાતના લોકમહાભારત સાથે એનો સંબંધ છે. વલ્લભ આ લોકપ્રચલિત ગુજરાતી કથાનકોનું સંસ્કૃત મહાભારતકથા સાથે સંયોજન કરે છે એટલે વલ્લભનું મહાભારત સંસ્કૃત કથાના માત્ર અનુવાદ જેવું નહીં, પરંતુ સર્જનાત્મક રૂપાંતર જેવું બન્યું છે. એ જેટલું પૌરાણિક છે એટલું જ લૌકિક પણ છે. ભારતનાં લગભગ બધાં જ ભાષાસાહિત્યોમાં પૌરાણિક કૃતિઓનાં આવાં પ્રાદેશિક રૂપાંતરો થયાં છે. જે એમાંના પ્રાદેશિક વિશેષોને લીધે જ વિશેષ આસ્વાદ્ય બન્યાં છે.

વલ્લભનું મહાભારત આવું, પ્રાદેશિક વિશેષો ધરાવતું, મહાભારત છે. ગુજરાત પ્રદેશનો સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ પણ એમાં ઠેકઠેકાણે નજરે પડે છે. જન્મ-વિવાહ-મૃત્યુ તથા વ્રત-પર્વ-ઉત્સવસંબંધી ગુજરાતી સમાજનાં અનેક રીતિરિવાજ તથા પ્રથાપ્રણાલિકા વલ્લભે આ પૌરાણિક મહાભારતકથામાં સાંકળી લીધાં છે. દ્રૌપદી-પાંડવોના લગ્નપ્રસંગના વર્ણનમાં આપણને એનો ઠીકઠીક પરિચય થાય છે.

દ્રૌપદીને વરવાની અભિલાષા દુર્યોધનને પણ છે. દુર્યોધનને ત્યાં થતી લગ્નતૈયારીનું વર્ણન આકર્ષક રીતે કરવામાં આવ્યું છે : ‘આછકલે ઘેર વિવાહ માંડ્યો, વાજંત્રો વગડાવે; / વડીઓ-પાપડ કરાવે ને મંગળગીતો ગવડાવે’ – આ કડીમાં લગ્નપૂર્વે ગુજરાતી ઘરની ધમાલનું ચિત્ર બરાબર ઝિલાયું છે. દુર્યોધનની બાબતમાં પીઠી ચોળવી, નજર ન લાગે માટે કાળું ટપકું કરવું, હાથમાં શ્રીફળ રાખવું; મામા દ્વારા ઘોડે બેસાડવો જેવા લૌકિક રિવાજોનું આલેખન વલ્લભ કરે છે. જાનની સ્વાગતામાં ગળ્યાં પાણી પાવાનો ઉલ્લેખ પણ છે. પાંડવોના વરઘોડાનું વર્ણન પણ રસપ્રદ છે. વર પોંખવાના વિધિની આ કડીઓ તો પોંખણાંના ગીત જેવી જ લાગે છે :

તવ દ્રુપદની તારુણીને, વર પોંખ્યાનો કોડ

આવી સાસુ થઈ પોંખવા રે, માથે બતરી ભમરીનો મોડ.

સાજન-માજન બિરાજ્યું રે, મંડપ મધ્યે સાર

પાસે રહી પોંખાવતા રે, દ્રોણિક ગોર તે વાર.

ધૂસળ મૂશળ રવૈયો રે, સળિયો સંપૂટ ત્રાક

ઝેંડી પેંડી ઉતારીને રે, તિલક તાણી આમળિયા નાક.

આવા પોંખણાં, પછી વલ્લભ છેડાછેડી બંધન, વરમાળા આરોપણ, મંગળફેરા, જમણવાર, પહેરામણી, કન્યાવિદાય વગેરે રીતિરિવાજ પ્રમાણે દ્રૌપદી-પાંડવોનાં લગ્નનું વિસ્તારથી આલેખન કરે છે. આ સમગ્ર પ્રસંગવર્ણન ગુજરાતી લગ્નવિધિ મુજબ છે. આ ઉપરાંત અન્ય સામાજિક રીતિરિવાજ, લૌકિક માન્યતા અને રૂઢ વિશ્વાસનું આલેખન પણ કવિ પ્રસંગોપાત્ત કરતા રહે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી જનમાનસના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ એનું ઘણું મહત્ત્વ છે.

વલ્લભના મહાભારતની બીજી વિશેષતા છે એનો ગુજરાતી પદબંધ અને એની ગેયતા. મધ્યકાલીન આખ્યાન પરંપરા પ્રમાણે વલ્લભે પોતાના મહાભારતની રચના જુદીજુદી માત્રામેળ દેશીઓ અને ગેયઢાળોમાં કરી છે. એમાંય દોહરાની દેશીને તો કવિ જુદા જુદા ધ્રુવખંડ કે ટેક સાથે પ્રયોજે છે. એક ઉદાહરણ સાંભળો :

દ્રૌપદી વાણી બોલિયાં, સુણો કંથા રે

મારા દુઃખના બેલી ભરથાર, ઓ પિયુ ગુણવંતા રે

જુઓ કેયોજી મારી કેડે પડ્યો, સુણો કંથા રે

એને મમ્મતથી મારો ઠાર, ઓ પિયુ ગુણવંતા રે

વલ્લભે યુદ્ધવર્ણન માટે સવૈયાની દેશી અસરકારક રીતે યોજી છે. એમાં ‘બળવંત બાઝે જી’ એ ધ્રુવખંડની સહાયથી યુદ્ધની તીવ્રતા આબેહૂબ વ્યક્ત થઈ છે, જુઓ :

રાતામાતા ને મદમાતા મુખ કરે પોકાર, બળવંત બાઝે જી

ગુપ્તી ગેડી ગદા લેઈને, દેવા માંડ્યો માર, બળવંત બાઝે જી.

વલ્લભના મહાભારતનું ભાષારૂપ પણ લૌકિક છે. લોકસમૂહમાં પ્રચલિત કેટલીયે લોકોક્તિઓ ને સુક્તિઓ, કહેવતો ને કહેણીઓ, રૂઢિપ્રયોગો ને રૂઢ દષ્ટાંતો એમાં ઠેરઠેર પ્રયોજાયાં છે એ માટે – તું તારા મનમાં શું સમજે, થાશે કાળો કેર; કાનના કીડા ખરી પડ્યા આજ વાંકો થયો તુજ દિન; પાળ એવી બાંધજે પહેલેથી; પેટ ફોડી કર વાત; કહો તો કૂવો હવાડો કરું; કળથી થશે તે બળથી ન બને; જોઈતું'તું ને વૈદે કર્યું; નાડે નરવા તો વૈદ શું કરનાર; સાચને આંચ કદી ન લાગે; ચકલી માળે ગરુડ આવ્યા; હવે પાછા વળીએ તો બોળાય બાપનું નામ– એવાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપી શકાય. આવું ભાષારૂપ એ સમગ્ર મધ્યકાલીન કથનાત્મક કવિતાની વિશેષતા છે. જેને વલ્લભ પણ જાળવી રાખે છે. મહાભારતના પૌરાણિક કથાનકને લોકરૂપ આપવામાં આવા ભાષારૂપનો મોટો ફાળો છે. લોકસમુદાય સામે લોકભાષામાં રજૂઆત કરવામાં આવે તો જ અભણ જનસમૂહ એના રસવિશ્વને પામી શકે. ગુજરાતી ભાષામાં અને એ ભાષા બોલનાર ગુજરાતી જનસમાજમાં વ્યાસ વલ્લભના મહાભારતની લોકપ્રિયતાનું આ જ તો ખરું કારણ છે.

[મધ્યકાલીન કવિઓ, ૨૦૨૦]

કવિતા

સળગતી હવાઓ

સરૂપ ધ્રુવ

સળગતી હવાઓ શ્વસું છું હું, મિત્રો!
પથ્થરથી પથ્થર ઘસું છું હું, મિત્રો!

હજારો વરસથી મસાલો ભરેલું ખયાલોનું શબ છું ને ખડખડ હસું છું;
મળ્યો વારસો દાંત ને ન્હોરનો, બસ! અસરગ્રસ્ત ભાષા ભસું છું હું,
મિત્રો!

અરીસા જડેલું નગર આખું તગતગ, પથ્થર બનીને હું ધસમસ ધસું છું,
તિરાડોની વચ્ચેનું અંતર નિરંતર, તસુ બે તસુ બસ, ખસું છું હું, મિત્રો!

સવારે સવારે હું શસ્ત્રો ઉગાડું, હથેલીમાં કરવતનું કૌવત કસું છું;
પછી કાળી રાતે, અજગર બનીને, મને પૂંછડીથી ગ્રસું છું હું, મિત્રો!

નથી મારી મરજી, છતાં પણ મરું છું, સતત ફાંસલામાં ફસું છું હું, મિત્રો!
પણે દોર ખેંચાય, ખેંચાઉં છું હું, અધવચ નગરમાં વસું છું હું મિત્રો!

સળગતી હવાઓ શ્વસું છું હું, મિત્રો!
પથ્થરથી પથ્થર ઘસું છું હું, મિત્રો!

હાસ્ય

બાનો રેડિયો

કિશોર વ્યાસ

અમારાં બા દીકરીને ત્યાં ચાતુર્માસ કરીને ઘરે આવવા તૈયાર થયાં ત્યારે દીકરીને દસ હજારનું કવર પકડાવેલું. રિટર્ન ગિફ્ટ કંઈક આપવી જોઈએ એમ માનીને જમાઈ બજારમાંથી બા માટે રેડિયો લઈ આવ્યા.

રેડિયો બાનો સદાસંગાથી. આ અગાઉ તે બે રેડિયો વાપરી ચૂકેલાં. બંને બરાડીને થાકી જઈ ખરાબ થઈ ગયેલા. એકમાં તો બે-ત્રણ સ્ટેશન સાથે હાજરી પુરાવતાં. વળી, બાને કાનનું સાવ કાચું થવા માંડેલું એટલે ફૂલ વોલ્ટ યૂમ સિવાય તે સાંભળવાનું ઓછું પસંદ કરતાં. આ બે-ત્રણ સ્ટેશનો એકસાથે વાગવાથી મને મળવા આવેલા એક સગા ફળિયેથી જ પાછા ફરી ગયેલા. મળ્યા ત્યારે કહે, ‘અલ્યા! તારા ઘરમાં બુધવારે શી રામાયણ હતી?’

મેં મનમાં જ કહ્યું કે : બુધવારે જ નહીં, મારે તો સાતેય વાર રામાયણ હોય છે! પણ મનને કોઈ સાંભળી શકતું ન હોવાથી મારે પૂછવું પડેલું કે ‘કેમ? તમને એવું શા ઉપરથી કહેવું થયું?’

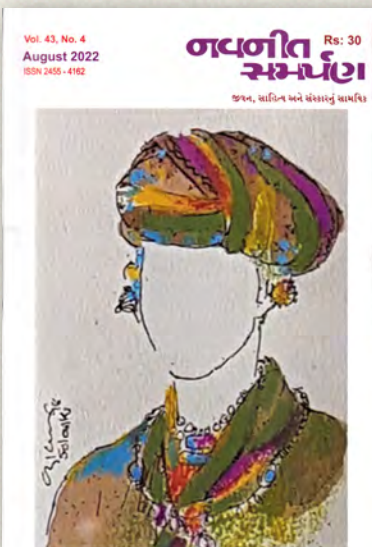
‘અરે, મેં તારા ફળિયે પગ દીધો ત્યારે બે-ચાર જણ મોટે-મોટેથી બૂમો પાડતા હતા. પારકા ઝઘડામાં માથું ઘાલવાની મારી આદત નહીં એટલે હું તો પાછો વળી ગયેલો.’

મેં હસીને કહ્યું, ‘એ તો બાનો રેડિયો. એમાં બે-ચાર સ્ટેશન સંપીને કામ આપે છે. થોડીવાર તમે બેઠા હોત તો ભજન અને ફિલ્મ-ગીતની જુગલબંધી પણ સાંભળવા મળત!’

એ સગાને મારી વાત ગળે ઊતરી નહોતી. તેમણે મારા ઘરમાં મોટો ઝઘડો ચાલે છે એ વાતનો ઘણો પ્રચાર કરેલો.

બીજો રેડિયો બાને ઘણો વહાલો હતો. સૂતાં-સૂતાં છાતી પર એને રાખીને મોટાભાગે વગાડતાં. ભજનના બોલ છાતીથી હૃદય સુધી તરત પહોંચે છે એમ તેઓ માનતાં હશે. આ રીતે રેડિયો વગાડતાં બાને ઊંઘ આવી ગયેલી. રેડિયોનું આ પણ એક પુણ્યકાર્ય છે કે એને સાંભળતાં ઊંઘ પણ સારી આવી જાય છે! બા સૂતાં રહ્યાં અને રેડિયો બોલતો રહ્યો. અંતે એ કંટાળ્યો હશે એટલે એમણે બાની છાતી પરથી પડતું મૂક્યું. અવાજથી બા જાગી ગયાં ને અવાજ કરવા લાગ્યાં, પણ અવાજ કરતો રેડિયો સદાને માટે મૂંગો થઈ ગયેલો!

હવે આ ત્રીજો રેડિયો હોંશે-હોંશે લઈને બા ઘરે આવી પહોંચ્યાં એટલે ઘરનાં છોકરાંઓને થયું કે ચાલો, હવે ક્રિકેટની કોમેન્ટરી અને એફ.એમ.બેન્ડ પર ફિલ્મી-ગીતોની ધમાચકડી મચાવીશું, પણ બાએ વીટો પાવર વાપરીને સૌને કહી દીધેલું કે આ રેડિયોમાં સમાચાર, ભજન ને લોકગીત સિવાય કંઈપણ વગાડવાનું નથી. એથી છોકરાંઓ નિરાશ થઈ ગયાં. વહેલી સવારે

ઊઠીને બા રેડિયો પર ભજનની રમઝટ બોલાવતાં, સાંભળીને મોડે સુધી પથારીનો ત્યાગ ન કરતાં છોકરાંઓ બાને કહેવા લાગ્યાં : ‘બા, રેડિયો ધીમો કરો કે બંધ કરો, નહીંતર અમારી આંખો બંધ કેમ થશે? બા રેડિયો ધીમો કરતાં ત્યારે એ અવાજ પણ અમારા કાનને વધારે પડતો લાગતો. થોડા દિવસોમાં તો અમારા ગળામાં ભજન ને લોકગીતની સરવાણી વહેવા લાગી. એલાર્મની પણ જરૂર ન રહી.’

ઘરમાં કોઈ છાપાંનાં પાનાં ફરફરાવતું હોય, બાળગોપાળ તેની મનગમતી સિરિયલોમાં મશગૂલ હોય ત્યારે બા ધીરે-ધીરે ઊભાં થઈ રેડિયો પકડવા તરફની ગતિનો આરંભ કરે કે બધાનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાઈ જાય. પોતપોતાનામાં ગુલતાન થઈ બેઠેલાં સૌ એકી અવાજે બાને કરગરવા માંડે : ‘બા! હમણાં નહીં, હમણાં નહીં.’

એનું કારણ એટલું જ કે રેડિયોનો કોઈપણ કાર્યક્રમ હોય એ બધું બાને ખપે. જીરુના પાકમાં થતી ઇયળ અંગે ખેડૂતભાઈઓને માર્ગદર્શન હોય કે અસંગઠિત કામદારોને મળવપાત્ર વેતન સંબંધિત વાર્તાલાપ હોય. બા માથું હલાવતાં અને ધ્યાનથી સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરે. ઘરની આજુબાજુના પડોશીઓ આ કારણે જંતુનાશકોની, કાનજી ભુટાની જંથરો ભાભો જેવી વાર્તાઓની સવાર પડ્યે છૂટથી વાતો કરતા. એમાં અમારાં બાના રેડિયોનો જ પ્રભાવ હતો.

આ રેડિયોનો અકલ્પનીય પ્રભાવ શેરીમાં એવો પડ્યો કે ‘એ તો ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો છે, તમને સ્ટેશન ઝટ પકડાતું નથી, આકાશવાણીની જેમ બોલ-બોલ ના કરો’ જેવા સાવ નવાનક્કોર રૂઢિપ્રયોગો શેરીમાં ફરતા થઈ ગયા. વળી, એવા પ્રયોગ વેળાએ ‘આ તમારાં બાના રેડિયોના પ્રતાપે’ એમ કહેવાની પણ હવે જરૂર ન રહી. એવી વાત વેળાએ એકબીજા આંખ નચાવીને, અમારા તરફ હાથ કરીને કહે એટલે પત્યું. સૌ સમજી જ જાય કે આ તો બાના રેડિયોની જ વાત.

બાને કોઈ મરણપરણના પ્રસંગે ફરજિયાત જવાનું થાય ત્યારે એની તૈયારીના એક ભાગરૂપે રેડિયોને સંભાળીને મૂકવાનો હોય. એના પાવરને પસંદ કરેલા કાગળમાં લપેટાય. કાપડની થેલીમાં રેડિયોને વીંટાળાય ને એ પછી જ મુસાફરીની બીજી બધી તૈયારીઓ થાય, પણ આ વેળાએ ઉતાવળે જવાનું બનતાં રેડિયોમાંથી પાવર કાઢવાનું તેને સ્મરણ ના રહ્યું. રેડિયો પણ બાના સ્પર્શ વિના ઘરના એક ખૂણે કોઈ યોગી સરખો પડ્યો રહ્યો. બાની સફર પણ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લંબાતી ગઈ. ઘરમાં ને આસપાસમાં પ્રવર્તી રહેલી શાંતિથી થાકી જઈ સૌ બા અને તેના રેડિયોને યાદ કરતા રહ્યા.

છએક માસ થયા ત્યારે તેઓ આવ્યાં. બાને રેડિયો વિના એક પળ પણ ચાલશે નહીં એમ ધારીને નાનો ભાઈ રેડિયો શોધી એને શરૂ કરવાની મથામણ કરવા લાગ્યો. રેડિયોના પાવર ભેજથી કટાઈને સજજડ ચોંટી ગયા હતા. ભવોભવના બંધનમાંથી એને મુક્ત કરવા ને બહાર ખેંચી કાઢવા નાનાએ હતું એટલું જોર અજમાવ્યું. હાથમાં પાવર આવી જતાં રેડિયો છટકીને કબાટમાં અફળાયો. એનો એક ખૂણો બટકી ગયો. બધાં એકબીજા સામે જોઈ ‘શું નવો રેડિયો લેવો પડશે?’ એમ આંખોથી જ પૂછવા લાગ્યાં.

રેડિયોના અવશેષને ભેગા કરવા મથતા નાનાભાઈની સામે બા ફરીને બોલ્યાં, ‘હવે રહેવા દે ભાઈ! છેલ્લા બે મહિનાથી આ બીજા કાનને પણ કાંઈ સંભળાતું નથી. હવે એને કઈ રીતે સાંભળું? જોઈ લે, વાગે તો આ છોકરાંઓ ભલે વગાડતાં.’

છોકરાંઓ આ સાંભળીને કૂદી ન પડ્યાં. બાના કાન ગયા એની સાથે હંમેશનો અવાજ પણ ચાલ્યો ગયો. ઘરમાં પ્રસરી રહેલી આ શાંતિ કોઈને જાણે ગમી જ નહીં. પાવરને લાગેલો કાટ ધીમે-ધીમે ઘરનાં સૌ સુધી ફેલાયો હોય એવું અનુભવાયું.

વક્તવ્ય

વાત સાહિત્યની [The case for Literature]

અનુ, દીપક ધોળકિયા

ચીની લેખક ગાઓ શિન્ગજિયાનનું ઈ.૨૦૦૦નું વક્તવ્ય
(એનો પ્રારંભિક અંશ)

પૂર્વ ચીનમાં જન્મેલા ગાઓ શિન્ગજિયાન હવે ફ્રેન્ચ નાગરિક છે અને હાલ પેરિસ પાસેના નાના એક ગામમાં વસે છે. એ જાણીતા નવલકથાકાર, નાટ્યલેખક, ચિત્રકાર, છબિકાર, ફિલ્મદિગ્દર્શક, અનુવાદક તેમજ વિવેચક છે.

લેખકનો ફોટો જાપાનના ચીન પરના આક્રમણ પછી ગાઓ શિન્ગજિયાનનો ઉછેર થયો હોઈ તે સમયની

અસર એમના પર પડેલી. એમની માતા નાટ્યમંડળીમાં નટી હતાં. માતા રંગમંચની ઉપયોગિતા સમજાવતાં, તેની અસર હેઠળ યુવાન ગાઓ લેખનપ્રવૃત્તિ માટે પ્રોત્સાહિત થયા. પ્રજાસત્તાક ચીનમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવીને એમણે ફ્રેન્ચ ભાષામાં પારંગત થવાનું કર્યું. ૧૯૭૯ પછી જ એમનાં લખાણો પ્રગટ થઈ શકેલાં અને વિદેશ જઈ શકેલાં. એ પછીના ગાળે એમણે ટૂંકીવાર્તાઓ, નિબંધો નાટકો આપ્યાં. બ્રેખ્ટ, આર્ટૂડ તથા બેકેટની અસર હેઠળનાં એમનાં નાટકો બૈજિંગમાં જાહેર રીતે ભજવાયાં. આમ એમને સ્થાનિક તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતિ મળવી શરૂ થઈ.

અને પછી પરિસ્થિતિ બદલાઈ. ૧૯૮૬માં એમની કેટલીક વાર્તાઓ પર પ્રતિબંધ જાહેર થયો. એમનાં નાટકો રજૂ કરવા પર હસ્તક્ષેપ થયો. વિશેષ મુશ્કેલીઓ ટાળવા એ સિયૂઆન પ્રાંતમાં દશેક મહિના રહેવાને ચાલી ગયા. ત્યાં એમણે જંગલ, પહાડી વિસ્તારોમાં ઘૂમવાનું રાખ્યું તેમ જ્યાન્ગઝી નદીનાં મૂળ સુધી તે ફરતા રહ્યા. ૧૯૮૭માં એમણે ચીન છોડ્યું અને ફ્રાન્સના રાજકીય આશ્રિત બની પેરિસમાં કાયમી ધોરણે રહેવાનું શરૂ કર્યું.

એમનું ઘણું સાહિત્ય વિશ્વની બીજી ભાષાઓમાં અનુવાદિત થયું છે.

“મને આ મંચ પર મારા પ્રારબ્ધ ચડાવી દીધો છે કે કેમ તે તો હું નથી જાણતો; પણ કેટલીક એવી ઘટનાઓ બની કે જે નસીબને જ કારણે બની હોય; એટલે હું માનું છું કે હું અહીં નસીબજોગે જ આવ્યો છું. ઈશ્વર છે કે નહીં, એ ચર્ચાને બાજુએ મૂકીએ તો, હું પોતે નાસ્તિક હોવા છતાં કહેવા માગું છું કે મને હંમેશાં અજ્ઞેય પ્રત્યે અહોભાવ રહ્યો છે.

કોઈ વ્યક્તિ ઈશ્વર ન બની શકે અને ઈશ્વરનું સ્થાન તો લઈ જ ન શકે અને સુપરમેન બનીને દુનિયા ઉપર રાજ ન કરી શકે; એ અંધાધૂંધી જ ફેલાવી શકે અને દુનિયામાં હમણાં છે તેના કરતાં પણ વધારે ગુંચવાડો સર્જી શકે. નિત્યે પછીની સદીમાં માનવસર્જિત હોનારતો થકી માનવજાતના ઇતિહાસનાં ઘણાં પાનાં કાળા રંગથી ખરડાયેલાં છે. બધા પ્રકારના સુપરમેનો, પછી, એ રાષ્ટ્રના વડા કહેવાતા હોય કે જાતિઓના સરદાર; દરેકે ગુનાખોરી ચાલુ રાખવા માટે એટલી બધી જુદી જુદી હિંસક રીતો અખત્યાર કરી છે કે એક અહંકારી ફિલોસોફરનો લવારો તો એની આગળ કશી વિસાતમાં નથી. આમ છતાં, હું સાહિત્ય માટેના આ વાર્તાલાપમાં રાજકારણ અને ઇતિહાસ વિશે બહુ નહીં બોલું. હું, બસ, આ તકનો લાભ લઈને એક વ્યક્તિના અવાજમાં એક લેખક તરીકે બોલવા માગું છું.

લેખક એક સામાન્ય વ્યક્તિ જ છે, કદાચ એ વધારે સંવેદનશીલ હોય છે. પણ, જે લોકો બહુ જ સંવેદનશીલ હોય તે જાણે પોતે સત્યનો સાક્ષાત્ અવતાર હોય તેમ બીજા લોકો વતી ન બોલે. એક વ્યક્તિનો અવાજ નબળો જ હોય, પરંતુ એ જ કારણે વ્યક્તિનો અવાજ વધારે વિશ્વાસપાત્ર હોય છે.

હું એ કહેવા માગું છું કે સાહિત્ય માત્ર એક વ્યક્તિનો અવાજ બની શકે. હંમેશાં એ જ સ્થિતિ રહી છે સાહિત્યને મારીમચડીને રાષ્ટ્રનો મંત્ર બનાવી દઈએ, કોઈ જાતિનો ધ્વજ, રાજકીય પક્ષનું વાજિંત્ર કે કોઈ એક વર્ગનું મુખપત્ર બનાવી દઈએ ત્યારે એ પ્રચારનું જબ્બરદસ્ત સર્વભક્ષી સાધન બની જાય છે, પરંતુ આવું સાહિત્ય, સાહિત્યનો માંદલો ખોઈ દે છે; એ સાહિત્ય નથી રહેતું. સત્તા અને નફાનો દાસ બની રહે છે.

હમણાં જ પૂરી થયેલી સદીમાં સાહિત્યે આજ દુર્ભાગ્ય ભોગવવું પડ્યું. એના પર સત્તા અને રાજકારણના વધારે ઊંડા ઊઝરડા પડ્યા. વીતેલી સદીથી પહેલાં સાહિત્યે આટલું નહોતું ભોગવ્યું. લેખક પણ અભૂતપૂર્વ દમનનો શિકાર બન્યો.

સાહિત્ય પોતાના હોવાપણાને બચાવી શકે અને રાજકારણનું હથિયાર ન બને તે માટે એણે ફરી વ્યક્તિનો અવાજ બનવું પડશે; એ જ તો એનું અસલી રૂપ છે, કારણ કે સાહિત્યનો જન્મ મુખ્યત્વે વ્યક્તિની સંવેદનાઓમાંથી થાય છે અને એમાં જ એની પરિણતિ થાય છે. આનો અર્થ એ નથી કે સાહિત્યે રાજકારણ સાથે છેડો ફાડી જ નાખવો જોઈએ અથવા તો રાજકારણમાં પડવું જ જોઈએ. ગઈ સદીમાં સાહિત્યના ઝોક અથવા તો લેખકના રાજકીય ઝોક વિશે ઘણા વિવાદ થયા. સાહિત્ય માટે આ ગંભીર યાતનાનો સમય હતો. વિચારધારાએ પરંપરાઓ અને સુધારણા વિશેના વિવાદોને રૂઢિવાદી અને ક્રાન્તિકારી, એવા વિવાદોમાં ફેરવી નાખ્યા અને સાહિત્યિક મુદ્દાઓને પ્રગતિશીલ કે પ્રતિગામી વચ્ચેના સંઘર્ષનું રૂપ આપી દીધું. વિચારધારા

સત્તા સાથે જોડાતી હોય અને એ ખરેખરી તાકાતમાં ફેરવાઈ જાય તો સાહિત્ય અને વ્યક્તિ, બંનેનો નાશ થઈ જશે.

સાહિત્ય પર રાજકારણની જોહુકમી ચાલવાને કારણે વીસમી સદીનું ચીની સાહિત્ય ઇશવારે રગદોળાતું રહ્યું અને લગભગ ગુંગળાઈ જ ગયું. સાહિત્યમાં કાન્તિ અને કાન્તિકારી સાહિત્ય, બંનેએ ભેગાં મળીને સાહિત્ય અને વ્યક્તિને મૃત્યુદંડ ફરમાવ્યો. કાન્તિને નામે ચીનની પરંપરાગત સંસ્કૃતિ પર હુમલો થયો અને એના પરિણામે પુસ્તકોનો સાર્વજનિક બહિષ્કાર થયો; એમની હોળી કરવામાં આવી. છેલ્લાં એકસો વર્ષમાં અસંખ્ય લેખકોને ગોળીએ દેવાયા, જેલભેગા કરી દેવાયા, દેશવટો આપી દેવાયો અથવા સખત મજૂરીની સજાઓ કરવામાં આવી. ચીનના કોઈ પણ વંશાનુગત સામ્રાજ્યમાં જેટલા જુલમ થયા તેના કરતાં પણ વધારે જુલમો થયા. આ કારણે ચીની ભાષામાં લખવાનું બહુ જ દોહલું થઈ પડ્યું અને એથીય દોહલું હતું, સર્જનની સ્વતંત્રતાની વાત કરવાનું.

બૌદ્ધિક આઝાદી ઝંખતા લેખકે કાં તો ચૂપ થઈ જવાનું હતું અથવા દેશ છોડીને ભાગવાનું હતું. પરંતુ લેખક તો ભાષાને ભરોસે જીવે છે. લાંબા વખત સુધી એ ન બોલે તો એ આપઘાત સમાન જ છે. જે લેખકો આપઘાત કરવા નહોતા માગતા અથવા મોઢું સીવી લેવા નહોતા માગતા, એટલું જ નહીં, બોલવા માગતા હતા એમને માટે દેશ છોડી જવા સિવાય બીજો કોઈ આરો જ નહોતો. પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોમાં સાહિત્યના ઈતિહાસ પર નજર નાખશું તો એ જ જોવા મળશે : કુ યુઆનથી માંડીને દાન્તે સુધી, જોઈસ, થોમસ મન, સોલ્ઝેનિત્સીન બધા સાથે એ જ થયું. બીજા ઘણા ચીની બૌદ્ધિકો ૧૯૮૯ના તિયેનાનમેનની કત્લેઆમ પછી પરદેશ જઈ વસ્યા. એ તો, પોતાના અવાજને બચાવી રાખવા માટે સતત મથતા હોય તેવા લેખકો અને કવિઓનું પથ્થરમાં કોતરાયેલું ભાગ્ય છે.

મોઓ ઝેદોંગે સંપૂર્ણ સરમુખત્યારશાહી લાદી એ વર્ષોમાં તો દેશ છોડવાનો વિકલ્પ પણ નહોતો. દૂર દૂરના પહાડોમાં આવેલા મઠો સામંતયુગમાં વિદ્વાનો માટે આશરાના સ્થાન જેવા હતા, પણ એ તો તોડી પાડવામાં આવ્યા હતા; એટલે ગુપ્ત રીતે લખવામાં પણ જીવનું જોખમ હતું. બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતા જાળવવાનો એક જ ઉપાય હતો : માણસ પોતાની સાથે જ વાત કરે – અને તે પણ તદ્દન ગુપ્ત રીતે. અહીં મારે કહેવું જોઈએ કે, માત્ર આ જ સમયગાળામાં, જ્યારે સાહિત્યનું સર્જન તદ્દન અશક્ય હતું ત્યારે મને સમજાયું કે સાહિત્ય કેટલું બધું જરૂરી હોય છે. એ વ્યક્તિને પોતાની માનવીય જાગૃતિને સાચવી રાખવાનો અવસર આપે છે.”

[સાહિત્યત્વ, સંપા. અદમ ટંકારવી, પંચમ શુક્લ, યુ.કે.૨૦૨૨]

[સાહિત્યક્ષેત્રે નોબેલ-પારિતોષિક-વિજેતાઓનાં વક્તવ્યોના અનુવાદ-સંચય ‘સાહિત્યત્વ’માંથી]

કાવ્ય અને
અનુવાદ

મૃત્યુ

હેરોલ્ડ પિન્ટર, અનુ. અદમ ટંકારવી

[The Dumb Waiter નાટકથી આપણે ત્યાં વધુ જાણીતા બ્રિટિશ નાટ્યકાર હેરોલ્ડ પિન્ટરે ૨૦૦૫માં કરેલા વક્તવ્યના ભાગ રૂપે એમણે રજૂ કરેલું એમનું કાવ્ય]

DEATH - Harold Pinter

Where was the dead body found?

Who found the dead body?

Was the dead body dead when found?

How was the dead body found?

Who was the dead body?

Who was the father or daughter or brother

Or uncle or sister or mother or son

Of the dead and abandoned body?

Was the body dead when abandoned?

Was the body abandoned?

By whom had it been abandoned?

Was the dead body naked or dressed for a journey?

What made you declare the dead body dead?

Did you declare the dead body dead?

How well did you know the dead body?

How did you know the dead body was dead?

Did you wash the dead body?

Did you close both its eyes?

Did you bury the body?

Did you leave it abandoned?

Did you kiss the dead body?

મૃત્યુ

(અનુવાદ : અદમ ટંકારવી)

મડદું ક્યાંથી મળ્યું?

મડદું કોને મળ્યું?

મડદું જ્યારે મળ્યું ત્યારે મરેલું હતું?

મડદું કઈ રીતે મળ્યું?

મડદું કોણ હતું?

રઝળતા મડદાના

પિતા કોણ કે દીકરી કે ભાઈ

કે કાકા કે બહેન કે મા કે દીકરો?

મડદું નાગું હતું કે કપડાં પહેરી પ્રવાસ માટે સજ્જ?

તમે મડદાને મૃત કેમ જાહેર કર્યું?

તમે મડદાને મૃત જાહેર કરેલું?

તમે મડદાથી સુપરિચિત હતા?

તમે કઈ રીતે જાણ્યું કે મડદું મરેલું હતું?

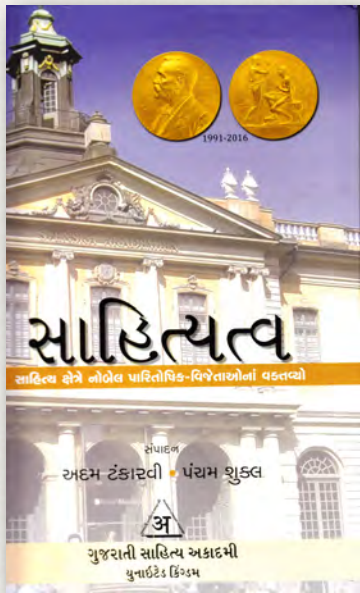
તમે મડદાને નવડાવ્યું?

બંને આંખો બંધ કરી?

દાટ્યું?

કે રેઢું મૂક્યું?

તમે મડદાને ચૂમી કરી?

[સાહિત્યત્વ, સંપા. અદમ ટંકારવી, પંચમ શુક્લ, યુ.કે.૨૦૨૨]

સ્મરણાંજલિ

મહેન્દ્ર મેઘાણી

ઝવેરચંદ મેઘાણી ખ્યાત અને લોકપ્રિય લેખક, એમના પુત્રોની બે ખાસિયત : પિતાના સાહિત્યને દષ્ટિપૂર્વક પ્રસારવામાં ને સુંદર પુનઃપ્રકાશનો કરવામાં એમનો જોતો ન જડે. અને છતાં દરેકે પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરી – અનુવાદકો અને સંપાદકો તરીકે.

મહેન્દ્રભાઈ વરિષ્ઠ બંધુ. એમનું સૌથી મોટું બલકે ગંજાવર કામ એ વાચન-યાત્રાનું— અનેક સ્થળે જઈ સાહિત્ય-વાચનું તેમજ સર્વસુગમ બને એવાં સંકલનોના પ્રકાશનનું. વળી અનેક વાચકો સુધી પુસ્તકોના સંક્ષેપો ને સંપાદનો એમણે પરવડતી કિંમતે પહોંચાડ્યાં. – એ રીતે મહેન્દ્રભાઈએ સાહિત્યની કરી એથીય વધારે મહત્ત્વની સેવા ગુજરાતી ભાષાની કરી. સાહિત્ય-સંચયનોનું એમનું સામયિક ‘મિલાપ’ પણ એમની આવી જ મૂલ્યવાન સેવા.

‘કોનટ્રિકી’, ‘તિબેટની ભીતરમા’ વગેરે એમના સરળ, રસાળ ને અધિકૃત અનુવાદો. ‘કસુંબીનો રંગ’, ‘ઘોળીઘોળી પ્યાલા’... વગેરે સંપાદનો; ‘કાવ્યકોડિયાં’ના રૂપકડા લઘુ-સંપુતો વગેરે પછી ‘રોજેરોજની વાચનયાત્રા’ (૫ ભાગ) અને ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’(૪ ભાગ)ના અથાક સંપાદન-પ્રકાશન-પ્રસાર એમનું જીવનકાર્ય બની રહ્યાં. સાદું, સરળ, સહજ જીવન જીવ્યા ને એકસોમી શરદની લગોલગ પહોંચીને આપણી વચ્ચેથી વિદાય પામ્યા.

(જ. ૨૦ જૂન ૧૯૨૩; અવ. ૩ ઓગસ્ટ ૨૦૨૨)

○

કનુભાઈ જાની

હસમુખા, વાતરસિયા, કંઈક મનમસ્ત કનુભાઈ અભ્યાસી તરીકે કર્મઠ, ચીવટવાળા, વિશ્લેષક, ઊંડે ઊતરનારા; લેખક તરીકે સર્વગ્રાહી, શાસ્ત્રનિષ્ઠ, વિશદ અને મરમાળી શૈલીવાળા; શિક્ષક તરીકે અધ્યાપનનિષ્ઠ, વિદ્યાર્થીપ્રિય; સિદ્ધાંતકેન્દ્રી સ્પષ્ટવક્તા એટલે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગુજરાતી વિષયના અધ્યક્ષ રહેલા કનુભાઈને શિક્ષણસત્તાધીશો તરફથી વેઠવાનું પણ આવ્યું – પરંતુ ક્યારેય કોઈ બાંધછોડ ન કરી...

અધ્યાપનનાં આરંભનાં વર્ષોમાં, વિનોદ અધ્વર્યુ સાથે નવલકથા વિશે માયાલોક નામે અ-૩૬ ને તાજગીવાળું, વિદ્યાર્થીઓ-અધ્યાપકોને પ્રેરક બનનારું પુસ્તક લખ્યું. પછી વિવેચન-લેખોનું પુસ્તક શબ્દનિમિત્ત આપ્યું. મેઘાણીનું સરસ ચરિત્ર લખ્યું ને મેઘાણી વિશેના અભ્યાસલેખોનું સંપાદન કર્યું. એમનું વધુ મહત્ત્વનું નીવડેલું કામ તે લોકસાહિત્યના ઉત્તમ અભ્યાસનું પુસ્તક લોકવાહમય. વક્તા તરીકે કનુભાઈ, કાન દઈને સાંભળવાનું મન થાય એવા મરમાળા અભ્યાસી. આયુષનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં, ૮૦ આસપાસની વયે કાન અને આંખોની શક્તિઓ ઘણી ક્ષીણ થયેલી.

એમને કુમારચંદ્રક મળેલો ને વિદેશીઓને ગુજરાતી ભાષા શીખવવાની વિશેષ નિપુણતા માટે અમેરિકાની બ્રેટલબરો સંસ્થાનો અવોર્ડ પણ મળેલો.

(જ. ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૫ – અવ. ૮ ઓગસ્ટ ૨૦૨૨)

○

ગોવિંદભાઈ રાવલ

સૌમ્ય અને ઊજળા, એટલે ગોવિંદભાઈ રાવલ ગોરા (ગો.રા.) તરીકે ઓળખાતા થયા.બાળપણમાં માણભટ્ટ પિતાશ્રી સાથે કથાગાનમાં પણ રસથી સામેલ થયેલા. વિદ્યાપીઠમાં સાથે ભણ્યા પછી, ગોવિંદભાઈ અને સુમતિબહેન દંપતીએ હિંમતનગર પાસેના ગ્રામવિસ્તાર અનેરામાં ‘વિશ્વમંગલમ્’ નામે વિદ્યાર્થિનીઓ માટેની પી.ટી.સી. કૉલેજ સ્થાપીને સળંગ ૬૦ ઉપરાંત વર્ષોમાં અનેક શિક્ષકો તૈયાર કર્યા. માતૃસંસ્થાને જરૂર પડી ત્યારે ચારેક વર્ષ વિદ્યાપીઠમાં કુલનાયકની કામગીરી સંભાળી પણ કાયમ ખાતે તો એમણે ‘વિશ્વમંગલમ્’ અને ‘વૃંદાવન’માં રહીને ગ્રામવિદ્યા-સંસ્થાનું ગાંધી-સ્વપ્ન સાકાર કર્યું. કેળવણીના પ્રત્યક્ષ અનુભવોને તેમજ ગાંધીવિચારને એ લેખનમાં પણ અંકિત કરતા રહ્યા ને એમ ૩૦ ઉપરાંત પુસ્તકો લખ્યાં – એમાં ‘બહુરત્ના વસુંધરા’, ‘મને સાંભરે રે’, ‘પાંચ અધ્યાય-વિનોબા’, ‘છીંડું શોધતાં લાઘી પોળ’, ‘એકવીસમી સદીમાં આપણે ક્યાં?’ ધ્યાનપાત્ર છે.

પ્રાકૃતિક પરિવેશની રીતે ને અનેરા પરિવાર વચ્ચે એમણે રચેલી ‘લીલી વાડી’માં ૮૨ની વયે અંતિમ શ્વાસ લીધા – સંતોષપૂર્વક!

(જ. ૨૧ માર્ચ ૧૯૩૧; અવ. ૨ ઓગસ્ટ ૨૦૨૨)

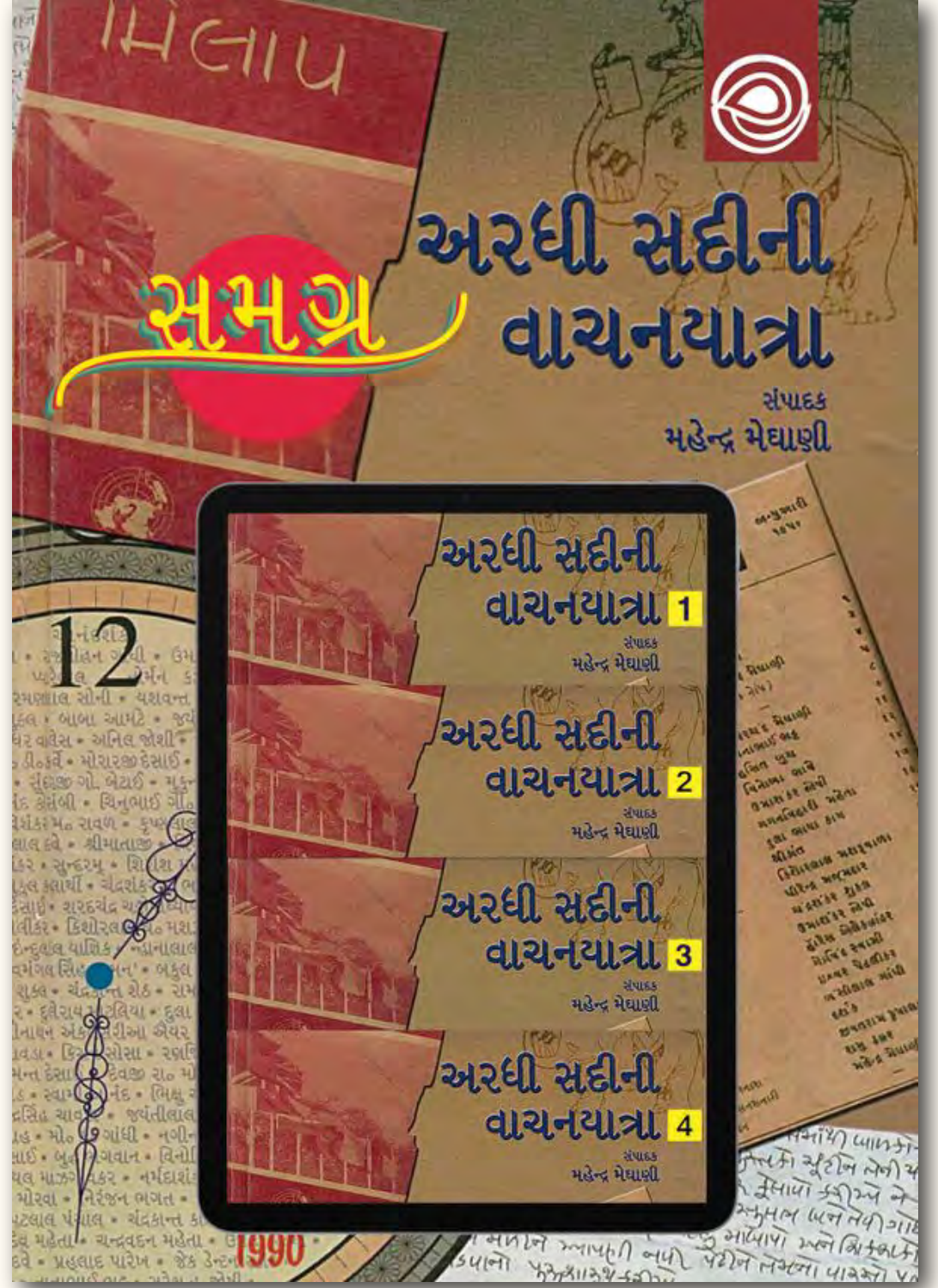
- સંપાદક

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

અરધી સદીની વાચનયાત્રા લાગ ૧ થી ૪

સંપાદક: મહેન્દ્ર મેઘાણી

વાંચો: અરધી સદીની વાચનયાત્રા

Preserve and Spread Gujarati Literature Through Digitization.

અમેરિકાસ્થિત 'એકત્ર ફાઉન્ડેશન' મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને એનો વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા છે. ટેકનોલોજીની મદદથી ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રસાર અને પ્રચાર કરવો એ એનો હેતુ છે. અમારો ભાવનામંત્ર છે : ગુજરાતીની ઉત્તમ કૃતિઓને પલકમાત્રમાં બહોળા વાચકો સુધી પ્રસારવી.

અમારો 'વેચવાનો' આશય નથી, 'વહેંચવાનો' જ છે, એ ખરું; પરંતુ એટલું પૂરતું નથી. અમારે આપણી ઉત્તમ કૃતિઓને સરસ રીતે પહોંચાડવી છે. કૃતિઓની પસંદગી 'ઉત્તમ-અને-રસપ્રદ'ના ધોરણે કરી છે અને તેને વિનામૂલ્યે વાંચી/સાંભળી શકાય તેવી વ્યવસ્થા પણ ઊભી કરી છે. દુનિયાભરમાં વસતા ગુજરાતી વાચકોને એમના મોબાઈલ પર, આઈપેડ પર, કોમ્પ્યુટર પર સુલભ કરી આપણું ઉત્તમ સાહિત્ય અમે, ચાખીચાખીને, સૌ સામે મૂકવા માગીએ છીએ.

આ ટ્રસ્ટ એક બાજુ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પ્રસારનું કામ કરે છે તો બીજી બાજુ ગુજરાતી ભાષાને ટેકનોલોજીના યુગમાં લઈ જવાનું કામ પણ કરે છે. અમેરિકામાં રહીને ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના સંપર્કમાં રહેવું અઘરું છે. એમ છતાં, આ ફાઉન્ડેશન ગુજરાતના તેમજ ગુજરાત બહારના સાહિત્યકારો, સાહિત્ય-વિદ્યા-તજજ્ઞો તેમજ સાહિત્ય સંસ્થાઓના સહયોગથી, ગુજરાતી સાહિત્યનો વીજાણુ પ્રસાર કરવાનું કામ કરે છે અને એ જ અમારું આનંદભર્યું મિશન છે. અમેરિકામાં રહીને પણ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો સંપર્ક જીવતો રાખવાની અમારી મહેચ્છા છે. અમારો સંકલ્પ છે કે અમે જે કોઈ ઈ-પ્રકાશન કરીએ એને વિનામૂલ્યે જ, બહોળા વાચકવર્ગને પહોંચાડવું.

એકત્ર ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના ઈ. ૨૦૧૦માં થઈ એ પછી અમે વિવિધ દિશામાં અવિરતપણે સક્રિય છીએ:

એકત્ર ગ્રંથાલય

એકત્ર ઈ-ગ્રંથ-સંપદા

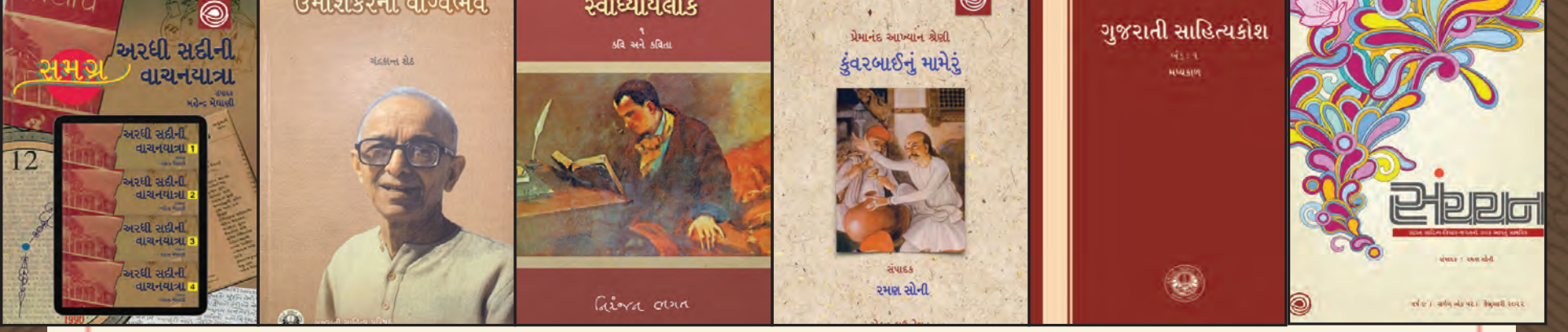
વિવિધ અભ્યાસીઓ દ્વારા સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી દષ્ટિપૂર્વક ચૂંટેલાં શિષ્ટરસિક અને આસ્વાદનયોગ્ય કૃતિસંપાદનો:

- મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા
- અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા
- ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાસંપદા
- ગુજરાતી નિબંધસંપદા
- ગુજરાતી એકાંકીસંપદા
- ગુજરાતી બાળવાર્તાસંપદા (પઠનો સાથે)
- ગુજરાતી ગઝલસંપદા (પ્રકાશ્ય)
- ગુજરાતી પ્રવાસસંપદા (પ્રકાશ્ય)
- ગુજરાતી વિવેચન સંપદા (પ્રકાશ્ય)

વિશિષ્ટ સંચય - સંપાદનો

- અનુઆધુનિક ગુજરાતી કાવ્યસંપદા શ્રેણી: જાણીતા અનુઆધુનિક કવિઓની કૃતિઓનું સંપાદન, આસ્વાદ-અભ્યાસ સાથે.
- અનુઆધુનિક ગુજરાતી વાર્તાસંપદા શ્રેણી: જાણીતા અનુઆધુનિક વાર્તાકારોની કૃતિઓનું સંપાદન, આસ્વાદ-અભ્યાસ સાથે.
- કાવ્ય-આયમન શ્રેણી: વીસમી સદીના 51 પ્રશિષ્ટ કવિઓનાં ચૂંટેલાં કાવ્યોનું આયમન કરાવતી 'કાવ્ય-આયમન' શ્રેણી.
- સમગ્ર સાહિત્ય શ્રેણી: સુરેશ જોશી, નિરંજન ભગત, ઝવેરચંદ મેઘાણી, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, ભોળાભાઈ પટેલ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી જેવાં સર્જકોનું સમગ્ર શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય
- સંસ્થા-સહયોગ પ્રકાશનો: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, નિરંજન ભગત મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ, લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ જેવી સંસ્થાઓના ચુનંદા પ્રકાશનો

મધ્યકાલીન પ્રશિષ્ટકૃતિ-સંપાદન શ્રેણી, અલભ્ય પુસ્તક શ્રેણી

સાહિત્યના સંશોધકો, અભ્યાસીઓ, વિદ્યાર્થીઓ તેમજ જિજ્ઞાસુ વાચકોને હવે કેટલાક જૂના ગ્રંથો શોધ્યા જડતા નથી - કેમ કે એ લગભગ અલભ્ય બની ગયા છે. એવા બહુમૂલ્ય અને બૃહદ ગ્રંથોનું મુદ્રિત પ્રકાશન પણ અશક્ય રહેવાનું. એટલે એક્ટ્ર હવે ૧૯મી સદી ઉત્તરાર્ધના ને ૨૦મી પૂર્વાર્ધના કેટલાક યુગવર્તી ગ્રંથોને ઈ-પ્રકાશનમાં આવરી લેવા આ 'અલભ્ય પુસ્તક-શ્રેણી' આરંભે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં મૂળ પ્રશિષ્ટ પુસ્તકોનાં ઈ-રૂપાન્તરો:

ઈ. ૨૦૧૧માં અમે પહેલો ઈ-ગ્રંથ 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા' (મહેન્દ્ર મેઘાણી) પ્રકાશિત કર્યો હતો ત્યારથી લઈને આજ સુધીમાં અમે ઉત્તમ સર્જકોનાં ૧૭૫ ઉપરાંત પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં છે. એ ઉપરાંત ૭૫ ઉપરાંત પુસ્તકો હાલ પ્રકાશન-પ્રક્રિયામાં છે.

એક્ટ્ર-પ્રકાશનોની વર્ગીકૃત સૂચિ

આજસુધીનાં અમારાં ઈ-પ્રકાશનોની એક વર્ગીકૃત સૂચિ અમે તૈયાર કરી છે. એમાં સર્વ પુસ્તકોની સળંગ યાદી ઉપરાંત પુસ્તક, લેખક / સંપાદક, પ્રકારની વિગતો અકારાદિ ક્રમે પણ જોઈ શકાશે. નીચેની લિંક પરથી એ સૌને સુલભ બનશે:

https://wiki.ekatrafoundation.org/wiki/એક્ટ્ર_ગ્રંથાલય

સંચયન ઈ-સામયિક

ઓગસ્ટ ૨૦૧૩થી અમે શરૂ કરેલા 'સંચયન' દ્વિમાસિક સામયિકમાં, ગુજરાતીની સર્વકાલીન ઉત્તમ રસપ્રદ કૃતિઓ રજૂ થાય છે : મનોહર લે-આઉટ, ખ્યાત ચિત્રકૃતિઓ, પઠન-ધ્વનિઅંકન એના વિશેષો છે. 'સંચયન'નું સંપાદન જાણીતા વિવેચક-સંપાદક રમણ સોની કરે છે.

સાહિત્યકોશ, સામયિક, સૂચિ... આંગળીના ટેરવે

- ગુજરાતી સાહિત્યકોશ, મધ્યકાલીન કૃતિસૂચિ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-પ્રમુખનાં ભાષણો જેવું સંદર્ભ સાહિત્ય
- ફાલ્ગુની, વાણી, મનીષા, ક્ષિતિજ, સંપુટ, ઊહાપોહ, એતદ્, સાયુજ્ય, સેતુ જેવાં સુરેશ જોષીનાં સામયિકો ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ, ખેવના, સન્નિધાન જેવા સામયિકો
- ગુજરાતી સામયિક લેખ સૂચિ, પ્રત્યક્ષ અને ક્ષિતિજ સામયિક સૂચિ

'એક્ટ્ર'ની મોબાઈલ એપ્લિકેશન

હવે તમારા એન્ડ્રોઇડ અથવા આઈફોન/આઈપેડ પર 'એક્ટ્ર'ની એપ ડાઉનલોડ કરતાં જ પલક માત્રમાં ગુજરાતીનાં પુસ્તકોની આ રમ્ય અને સમૃદ્ધ દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે...

પ્રશિષ્ટતા-સંગ્રહ (ગુજરાતી ડિજિટલ લાઈબ્રેરી)થી લઈને સામ્પ્રત સાહિત્ય-સંચાર (ઈ-સામયિક) સુધીની અમારી આ ક્રિયાશીલતા આપ સૌ www.ekatrafoundation.org ઉપર સાક્ષાત્ કરી શકશો.

જે જે વાચનરસિકો પોતાનું email સરનામું 'સંચયન'ના હોમ પેજ ઉપર જઈ ઉમેરશે એમને નિયમિત રીતે 'સંચયન' તેમ જ એક્ટ્રનાં નવાં ઈ-પ્રકાશનો મળતાં રહેશે.

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર • સંચયન-સંપાદક : રમણ સોની

તંત્ર - સંચાલન

રાજેશ મશરૂવાળા • mashru@ekatrafoundation.org • અનંત રાઠોડ • anantrathod@ekatrafoundation.org

અતુલ રાવલ • atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit corporation registered in the state of California • Its Federal ID is 46-2153818

WWW.EKATRAFOUNDATION.ORG